

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ФЕДОРУК ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 821.161.2-311.6Куліш7Чорна рада

РОМАН КУЛІША «ЧОРНА РАДА»: ІСТОРІЯ ТЕКСТУ

10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є монографія.

Роботу виконано у відділі класичної української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор,
академік НАН України
ЖУЛИНСЬКИЙ Микола Григорович,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
НАН України, директор.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ІВАШКІВ Василь Михайлович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри фольклористики
імені Філарета Колеси

доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
НАХЛІК Євген Казимирович,
Інститут Івана Франка, директор

доктор філологічних наук, професор
ПОЛЩУК Володимир Трохимович,
Черкаський національний
університет ім. Б. Хмельницького,
завідувач кафедри української літератури та
компаративістики

Захист відбудеться “ 13 ” травня 2021 р. о 11-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “ ___ ” квітня 2021 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради

О. О. Матвеева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. «Чорна рада» – знаковий твір української літератури, перший український історичний роман, який істотно вплинув на розвиток історичної прози й белетристики загалом. Куліш надзвичайно цінував цей роман і на час публікації 1857 р. вважав його найбільшим своїм досягненням як письменника. Українська і російська версії мали виразну прагматику – засобами художнього слова донести читачеві авторські ідеї та концепції, оживити минувшину, пробудити інтерес до неї, викликати пошану до своєї історії, звеличити її. Як автор писав в епілозі до російського твору (статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской»), «мне хотелось доказать, что не ничтожный народ присоединился в половине XVII века к московскому царству. Он большею частию состоял из характеров самостоятельных, гордых сознанием своего человеческого достоинства; он, в своих нравах и понятиях, хранил и хранит до сих пор начала высшей гражданственности». Водночас завданням письменника було зіставити колишню велич із сучасною йому дійсністю, щоб викликати в читача патріотичні почуття, плекати в ньому національну ідентичність. «Чорною радою» Куліш прагнув закласти в українській літературі нові традиції історичного роману, порушити актуальну соціальну й національну проблематику, розвинути нові форми літературної мови.

Творча історія «Чорної ради» як класичного твору досі не була предметом дослідження в науці. Натомість це є один із найскладніших романів в українській літературі з розгалуженою системою текстів, редакцій, варіантів, які перебувають у тісному зв'язку між собою, корелюються один з одним і врешті позиціонуються до основного, остаточного тексту. Проблема ускладнюється наявністю двох авторських версій роману – української та російської, кожна з яких має свою історію, що водночас є для них спільною. Обидві версії перетинаються в єдиному творчому задумі, вібрують в одному полі авторської уяви і відрізняються в способі реалізації, творять єдиний «метатекст».

Обидва твори поставали як самодостатні, хоча певна перекладна «залежність» одного від другого існувала засадничо. Спершу Куліш написав російський роман, відтак, узявши його за основу, почав створювати український, у перебігу роботи над яким відійшов від протооригіналу. Подальше опрацювання обох текстів посилило взаємну залежність текстів один від одного і водночас розмежувало їх.

Змістову розбіжність обох версій автор сам означив в «епілозі»: «В переводе есть места, которых нет в подлиннике, а в подлиннике осталось многое, не вошедшее в перевод», і тут-таки ствердив, що це два різні твори: «подлинник и перевод, изображая одно и то же, представляют по тону и духу два различные произведения». Принципово наголошуючи, що українська версія – оригінал, а російська – переклад, Куліш ідеологізував статус українського тексту, прагнучи поставити його на перше місце, надати йому

прикмету первинності, вивищити над російським, який кваліфікував як вторинний.

Донині збереглася велика кількість рукописного і друкованого матеріалу, що так чи так свідчить про роботу автора над «Чорною радою». Це передовсім рукописи роману – різні проміжні редакції обох версій, синхронні епістолярні та щоденникові свідчення, мемуари, документи цензурних відомств тощо. Усі ці джерела досі належним чином не були опрацьовані, потребували систематизації та аналізу.

Значна частина рукописної спадщини Куліша досі не опублікована і не введена в науковий вжиток, що є істотною перешкодою на шляху до всебічного вивчення постаті Куліша як письменника, літературного критика, публіциста, історика, фольклориста, мовознавця, громадського діяча, а це, своє чергою, гальмує пізнання літературних та історико-культурних процесів минулого й затуманює, а не раз і викривлює дослідницьку опцію. Серед таких джерел – численні епістолярні й цензурні документи, рукописи творів Куліша, зокрема і «Чорної ради».

Актуальність роботи зумовлена потребою поглибленого аналізу «Чорної ради» в площині історії її створення та в контексті життя й творчості Куліша протягом усього періоду написання роману – від виникнення задуму до повної реалізації. Таке дослідження дає змогу зануритися у творчу «лабораторію» автора, краще пізнати і коректніше проаналізувати його творчість, точніше вписати її в історико-літературний процес. Лише поодинокі твори українських письменників мали комплексне джерелознавче дослідження, без якого не можливо належним чином підготувати наукову публікацію тексту, а це проблема особливо актуальна з огляду на нагальні потреби підготовки критичних видань творів Куліша та оновлення корпусу науково вивірених видань української класики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відділі (секторі) класичної української літератури (планові теми: «Формування визначальних рис нового українського письменства у контексті суспільно-історичного, національно-культурного і мистецького розвитку ХІХ – початку ХХ ст.» – № 0114U004258 та «Українська література ХІХ – початку ХХ ст. і процеси становлення й розвитку національно-історичного самоусвідомлення» – № 0118U100021) у координаційній співпраці з відділом рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (в рамках планової науково-дослідної роботи «Формування джерельної бази науково-критичних видань українських письменників» – державний реєстраційний номер теми 0117U006179). Тему затверджено на засідання вченої ради Інституту літератури (протокол № 10 від 10 жовтня 2019 р.) та координаційної ради (протокол № 2 від 10 грудня 2019 р.)

Мета й завдання дослідження. На основі друкованих і рукописних джерел комплексно й системно дослідити творчу історію української та російської версій роману Куліша «Чорна рада», а саме: історію створення – від задуму і перших начерків до повної реалізації, їх цензурну та видавничу історію; питання джерел та редакцій тексту; проблематику авторських корекцій

у творі – пошуки оптимальної структури та концептуалізація епіграфів. У цьому зв'язку в дисертації поставлено такі **завдання**:

- реконструювати процес створення обох версій роману, з'ясувати взаємозалежність цього процесу – як праця над одним текстом узгоджувалася та коригувалася працею над іншим;

- періодизувати Кулішеву працю над твором та визначити її основні етапи в контексті творчості письменника другої половини 1840-х – 1850-х років;

- з'ясувати вплив царської цензури на тексти обох версій у журнальних публікаціях 1845–1846-х рр. та у виданнях 1857 р.;

- дослідити явище самоцензури – як воно відбилося на текстах, коли внаслідок авторських правок вони набували нових художніх якостей, а коли були виявом самоцензури;

- вивчити проблему реконструкції первісного тексту української версії роману, публікації якого 1846 р. завадив арешт автора у справі Кирило-Методіївського братства;

- проаналізувати всі наявні тексти обох версій роману, встановити основні відмінності різних редакцій та схарактеризувати їх; розширити інтерпретаційні можливості аналізу текстів під оглядом динаміки їх створення;

- типологізувати усі відомі джерела тексту української та російської версій «Чорної ради»; встановити генетичний зв'язок між цими джерелами; виявити відсутні ланки і здійснити пошук нових джерел;

- з'ясувати текстуальні розбіжності між українським та російським творами на всіх стадіях їх опрацювання; визначити природу відмінностей, зважаючи на прагматику текстів та їхню зорієнтованість на різні сегменти читацької аудиторії;

- дослідити розділову структуру обох творів, динаміку змін та зв'язок із текстом; як автор використовував структурний поділ для наголошення та актуалізації ідей, закладених у творі;

- проаналізувати історію змін епіграфів у російській версії; розкрити їх коментаторський потенціал та кореляцію з українським текстом;

- вивчити публікації «Чорної ради» від 1890 р. до сьогодні; верифікувати їх на предмет коректності відтворення тексту, виявити й типологізувати текстуальні похибки.

Об'єкт дослідження – рукописні й друковані тексти української та російської версій «Чорної ради», архівні (значну частину уперше введено в науковий вжиток) й опубліковані джерела – епістолярій, щоденники, спогади, цензурні документи тощо.

Предмет дослідження – творча історія української та російської версій «Чорної ради», їхня цензурна та видавнича історії, генетичний зв'язок текстів, рукописні і друковані редакції в зіставленні одна з одною та остаточними текстами.

Теоретико-методологічна основа дисертації. Дисертацію виконано на загальнонаукових принципах системності та історизму. У ній ужито низку традиційних філологічних та міждисциплінарних методів, зокрема

евристичний, критичний, біографічний, текстологічний, джерелознавчого аналізу, типологічний, моделювання та реконструкції.

У роботі використано теоретичний і практичний доробок провідних українських науковців, істориків літератури і, зокрема, кулішезнавців М. Бондаря, Г. Грабовича, О. Дорошкевича, М. Жулинського, В. Івашківа, Є. Кирилюка, Р. Міщука, Є. Нахліка, В. Петрова, текстологів і джерелознавців В. Бородіна, Г. Бурлаки, С. Гальченка, М. Гнатюк, В. Дудка, П. Зайцева, В. Міяковського, В. Перетца, М. Сиваченка. Праці зарубіжних вчених, зокрема англо-американських – Ф. Боверса (Bowers), Д. Грітема (Greetham); російських – С. Бонді, Д. Ліхачова, Є. Прохорова, С. Рейсера, Б. Томашевського; польських – К. Гурського (Górski).

Джерельний матеріал дисертації становлять усі наявні рукописи української та російської версій «Чорної ради» (автографи, копії, списки); авторитетні прижиттєві публікації, які, за відсутності автографів, є єдиним джерелом текстів; синхронні та ретроспективні друковані і рукописні епістолярні матеріали, щоденникові записи, мемуари; документи цензурних відомств.

Наукова новизна. На основі комплексного вивчення усіх рукописів і прижиттєвих публікацій роману, великого масиву першоджерельного матеріалу – друкованого та архівного, передовсім листування, документів цензурних відомств тощо вперше досліджено творчу, цензурну та видавничу історію української та російської версій Кулішевого роману «Чорна рада».

– Докладно вивчено й періодизовано Кулішеву працю над створенням української та російської версій роману, встановлено взаємну залежність обох творів, встановлено етапи праці над ними.

– В архівах виявлено і вперше введено в науковий вжиток нові джерела «Чорної ради»: рукопис (повний текст) російського твору, з якого було зроблено друкарський набір для першодруку в «Русской беседе» 1857 р. (*рукопис Е*)¹, цензурні гранки публікації «Один день из жизни запорожца Кирила Тура», цензурний рукопис статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде”», невідомий фрагмент ранньої редакції (1846 р.) української версії «Чорної ради», вилучений автором із *рукопису Б*.

¹ Тут і далі вжито такі умовні скорочення на позначення рукописів української та російської версій «Чорної ради»: *рукопис А* – Чорная рада, або Історія нещасливого 1663 року. Із старосвітських рукописов, із древніх козацьких архивов повиймав, зложив і написанію предав П. Куліш // Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського [ЧІМ]. Інв. № Ад 225–32/2 / 1933; *рукопис Б* – Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846 // Віділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 18. Од. зб. 31; *рукопис В* – Куліш П. Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [ІР НБУВ]. Ф. І. Од. зб. 28533; *рукопис Вх* – невідомий рукопис створений унаслідок переписування *рукопису В*; *рукопис Г* – Чорна рада. Зложив Куліш, року Божого 1846 // ЧІМ. – Інв. № Ад 225–32/1 / 1933; *рукопис Гх* – невідомий нині цензурний рукопис української версії «Чорної ради»; *рукопис хД* – невідомий рукопис, основа для створення *рукопису Д* – Черная рада, или Малороссия в 1663 году. Исторический роман П. Кулеша // ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 28534 (літеру *Г* пропускаю задля зручнішого розрізнення рукописних редакцій); *рукопис Е* – П. Куліш. Черная рада: Хроника 1663 года // Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. Ф. 139. Карт. 7. Од. зб. 8; 9.

– Виявлено й опубліковано велику кількість раніше невідомих джерельних матеріалів (епістолярію, цензурних документів), пов'язаних із творчою та видавничою історією «Чорної ради».

– Докладно вивчено усі тексти «Чорної ради» на предмет їх еволюції та виявлення основних масивів розбіжностей. Виокремлено й проаналізовано декілька таких масивів, які найбільше характеризують зміни в текстах обох версій роману від початку створення і до першої повної його публікації.

– Системно вивчено усі джерела української та російської версій «Чорної ради», визначено хронологію створення, встановлено генетичний зв'язок між ними.

– Уперше розглянено цензурні аспекти видання «Чорної ради». Детально вивчено Кулішеві взаємини із цензурними відомствами, проаналізовано цензурні рукописи й документи на предмет втручання цензури в текст обох версій роману, схарактеризовано міру цього втручання. Описано і проаналізовано зміни в романі, які відбулися під впливом цензури.

– Детально розглянено проблему самоцензури письменника, до якої він вдавався при написанні «Чорної ради»; наведено численні репрезентативні приклади.

– Розкрито інтерпретаційний та евристично-коментаторський потенціал епіграфів, наявних у російській версії роману, показано безпосередній зв'язок епіграфів з текстами обох версій, схарактеризовано функціональність епіграфів в контексті динаміки їхніх змін.

– Вивчено усі публікації українського роману від 1890 р. (друге і останнє прижиттєве видання, не авторизоване) і донині та виявлено їхні основні хиби, які описано й типологізовано.

– У додатках вперше опубліковано раніше недруковані основні редакції української версії роману; вжито новаторську систему запису варіантів, розроблену з урахуванням українського та англо-американського едиційного досвіду.

Практичне значення отриманих результатів. Дослідження творчої історії української та російської версій «Чорної ради» можна використати для написання літературознавчих, біографічних, історичних, мовознавчих праць про Куліша та студій, присвячених історико-літературному процесу ХІХ ст. У результаті вивчення текстуальних складників роману можна максимально точно підготувати обидві версії для їх критичного видання з урахуванням усіх редакцій та варіантів. Результати дослідження також можна застосувати в загальних курсах історії української літератури та у спеціальних, зокрема джерелознавства й текстології, при написанні праць з історії літератури, підручників, дипломних, магістерських і дисертаційних робіт.

Апробація основних результатів дисертації проводилася від середини 2000-х років на багатьох конференціях, семінарах, презентаціях, круглих столах, лекціях в Україні й за кордоном. Зокрема на семінарі з українських студій Гарвардського університету (Кембрідж, США; 22 квітня 2013); всеукраїнських та міжнародних конференціях – з історії читання в Україні (Український католицький університет; Львівська обл.; 6–8 вересня 2013); до

200-ліття Т. Шевченка (УВАН у США, Нью-Йорк, 15 березня 2014); до 170-річчя від заснування Кирило-Методіївського братства (Національний музей Тараса Шевченка, Київ, 22 жовтня 2015); текстологічних конференціях в Інституті літератури, присвячених пам'яті М. Сиваченка (Київ, 2015, 2017, 2018) і В. Дудка (Київ, 2019), міждисциплінарному текстологічному семінарі в Інституті літератури «Текст – Контекст – Едиція» (Київ, 2009–2011, 2018), ІХ конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, 25–27 червня 2018), ХІ Грінченківських читаннях «Борис Грінченко в літературному, культурно-освітньому та громадсько-політичному житті України» (Київ, 7 грудня); Шевченківській конференції в Науковому товаристві ім. Шевченка в Америці (Нью-Йорк, 2 березня 2019); семінарах з українських студій у Гарвардському університеті (Кембрідж, США, 5 березня 2019) і УВАН у США (Нью-Йорк, 17 березня 2019); Круглому столі до 200-ліття Куліша (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 24 квітня 2019 р.); міжнародних конференціях «Пантелеймон Куліш: класик на терезах історії» (Львів, 16–18 травня 2019), «Між хутором і світом: культурницька місія Пантелеймона Куліша» (Суми, 19–21 вересня 2019), «Пантелеймон Куліш – громадянин, науковець, перекладач» (Київ, 26 вересня 2019), «Пантелеймон Куліш у культурному та інтелектуальному просторі України» (Київ–Ніжин, 2–5 жовтня 2019), «Велет українського слова» (Київ, 18 жовтня 2019); у конференції, присвяченій 200-літтю П. Куліша (Нью-Йорк, 17 листопада 2019); міжнародній конференції «Фразеологія в контексті суміжних наук» (Ужгород, 12–14 жовтня 2020 р.). Матеріали дисертації також було використано для читання спецкурсу з текстології аспірантам Інституту літератури (2019) та студентам Українського католицького університету (2020, 2021).

Публікації. Основні положення й висновки дисертації викладено в 4 монографіях і 20 статтях, з яких 10 – в українських фахових виданнях, 10 – в науковій періодиці за кордоном.

Структура дисертації (монографії). Робота складається зі вступу, шести розділів, висновків, додатків, списку скорочень, списку ілюстрацій, покажчика імен. Повний обсяг монографії становить 600 сторінок (35 арк.). Обсяг основної частини монографії – 452 сторінки. Використано 412 джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету і завдання, розкрито наукову новизну й методологічну основу роботи.

У **першому розділі** – «**ЯКІ ВИДАННЯ “ЧОРНОЇ РАДИ” МИ МАЄМО?**» – проаналізовано історію видань української «Чорної ради» від 1890 р. до сьогодні (російський роман після авторських публікацій 1857-го і 1860 р. перевидано лише один раз – 1899 р.). Аналіз показує, що за всю майже 130-літню історію із понад 30 перевидань «Чорної ради» лише декілька було підготовлено фахівцями. З'ясовано, що більшість видань, у тому числі усі сучасні, містять істотні огріхи тексту. Найбільш прикметні похибки наведено й

типологізовано. Виданням останнього півстоліття притаманна засаднича системна вада: їх здійснено не за першодруком Куліша, а за неавторизованим передруком О. Барвінського з багатьма помилками, які, відповідно, потрапили до сучасних видань.

У другому розділі – «ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ» – на підставі друкованих та рукописних текстів роману, епістолярних та мемуарних джерел, документів цензурних відомств досліджено історію створення української та російської версій «Чорної ради».

Виокремлено чотири основні етапи написання роману, синхронні для обох версій. Кожний із цих етапів завершився створенням нових редакцій української та російської версій. Перший – орієнтовно від 1843 р., коли Куліш задумав написати російський твір, і до кінця 1846-го, коли закінчив український «переклад», передавши його до публікації. Другий – період заслання, коли відредаговано український роман, а за ним і російський – обидва без надії опублікувати. Третій – зима 1854-го – весна 1855 р., коли автор здійснив ще одну ґрунтовну редакцію обох текстів, також без виразного наміру їх видати. І четвертий етап, пов'язаний із цензурним розглядом та виданням обох романів, – від осені 1855 р. і до кінця весни 1857 р. Опрацювання російського тексту на цій завершальній стадії здійснювалося після українського.

2.1. «1840-ві роки (“Этим романом, кажется, я нечто сделаю для истории Малороссии”))». У цей період праця над «Чорною радою» мала декілька основних фаз. Перед тим, як розпочати роман, Куліш довго обмірковував фабульно-змістову тканину і студіював історичні матеріали, які стосувалися зображуваної епохи. Задум виник десь наприкінці зими – на початку весни 1843 р., а через рік – узимку 1844 р. – письменник узявся до написання твору. Судячи з початкової назви – «Сотник Шрамко и его сыновья», первісний план був ширший, ніж зреалізований уже в первісній російській редакції. Перші п'ять розділів свідчать про звуження плану, однак усе ж доволі масштабного: тут наявний широкий історичний екскурс, детальні краєзнавчі описи, пригодницькі сюжети. Невдовзі весь початок роману Куліш перекомпонував, значною мірою дослухавшись до критичних зауважень М. Грабовського.

У перебігу написання твору Куліш повсякчас його обмірковував, повертався до написаного й часом кардинально змінював. Писав роман частинами (первісно їх було три) і частинами, мірою створення, публікував: у трьох весняних номерах журналу «Современник» за 1845 р. (початок частини 1 – «Пять глав из нового романа П. Кулеша “Черная рада”») та в січневому числі «Москвитянина» за 1846 р. (закінчення частини 1 – «Козацкие пань»), у перших трьох номерах «Современника» за 1846 р. (уся частина 2 – «Киевские богомольцы в XVII столетии»), у травневому числі «Москвитянина» того ж року (два непозначені у друку розділи з частини 3 – «Один день из жизни запорожца Кирила Тура»). Розпочавши російську «Чорну раду» в Києві, Куліш завершив її на зламі 1845–1846 рр. у Петербурзі, де впродовж листопада – грудня 1845 р. написав майже всю частину 3.

Узимку 1845/1846 рр. у письменника зародився намір створити українську версію роману. Праця принесла Кулішеві внутрішню сатисфакцію, дала нові можливості для розкриття ідей і художніх образів. Наприкінці квітня, майже через два місяці від початку роботи, він заявляє, що написав дві третини твору (дві частини із трьох). І вже тоді український роман розглядає в опозиції до російського: «Русский язык меня не удовлетворяет, особенно когда герои мои разговаривают. Я страдаю за каждую фразу. А здесь приволье!» (лист до І. Срезневського від 21 квітня 1846 р.). Російський роман мав виконувати функцію белетризації української історії, її пропагування, український текст створювався передовсім для розвитку національного письменства і мислився як чинник націотворення.

Уже в цьому українському тексті автор істотно відійшов від російського прототексту, створивши самодостатній твір (а не дослівний переклад). Зокрема, він кардинально переробив всю третю частину роману порівняно з російським романом (відповідна первісна редакція якого залишається невідома), окрім розділів, опублікованих у «Москвитянине». Про це відомо з Кулішевого листа до М. Костомарова (від 4 вересня 1846 р.), де висловлено подяку за зауваження до російського тексту (на той час іще неопублікованого), які спонукали переписати цю частину по-новому. Вочевидь, третю частину Куліш українською створив *ab ovo*, а вже згодом «підтягнув» за нею російський текст, узгодивши між обома версіями фабульно-змістову дію.

Написавши першу частину, Куліш не пізніше 11 квітня надіслав чорновий текст до Києва «братцям» (В. Білозерському, О. Марковичу та М. Костомарову) з проханням переписати набіло. Український роман у брульйоні читали Кулішеві друзі (зокрема, Т. Шевченко), робили списки. Другу і третю частини переписав набіло писар у Петербурзі.

Останню крапку в українському творі Куліш поставив 31 серпня 1846 р. і заходився його видавати. Натомість російську «Чорну раду» після безуспішної спроби продати якомусь видавцеві відкладає, а їдучи в закордонне відрядження від Академії наук для вивчення слов'янських мов, літератур та історії, залишає на зберігання в П. Плетньова.

Навесні 1846 р. Куліш знайомиться з О. Бодянським, професором Московського університету, секретарем Товариства історії і старожитностей російських та редактором його органу «Чтений». Письменник ініціює публікацію у «Чтениях» Літопису Самовидця – одного з основних джерел для зображення історичної канви роману, невдовзі передає для видання свою збірку народних переказів, а написавши український роман, пропонує його надрукувати в цьому виданні. У жовтні справа з публікацією «Чорної ради» у «Чтениях» видається настільки реальною, що Куліш гадає надрукувати твір ще до свого від'їзду за кордон і, зокрема, обговорює з приятелем практичні питання – який вжити правопис. Вирушаючи за кордон і переїжджаючи через Москву, Куліш у грудні 1846 р. передає Бодянському рукопис твору.

Цей рукопис – увесь текст роману – зберігся до наших днів (*рукопис Б*). На засланні автор істотно доопрацював твір, внісши в нього велику кількість правок. Більшість із них можна ідентифікувати за часом створення – до

заслання чи після, а відтак, реконструювати (з певними похибками і втратами) той текст роману, який Куліш мав опублікувати у «Чтениях».

Арешт, ув'язнення і заслання докорінно змінили життєві обставини Куліша, зруйнували всі його плани, зокрема пов'язані з виданням «Чорної ради». Вирушаючи на заслання, він взяв із собою рукописи української (Б) та російської (хД) версій роману.

У перші місяці заслання Куліш пропонує на розгляд генералові корпусу жандармів Л. Дубельту російську версію, сподіваючись, що твір засвідчить лояльність опального письменника (епоха Руїни, внаслідок якої Україна втратила самоврядність, як видавалося, з імперського погляду була виграшною темою). Лист не мав відповіді, і Куліш більше про російський роман не згадує, водночас посилено редагує український текст.

Праця над українським твором активізувалася восени 1848-го – навесні 1849 р., після чого автор власноруч переписав набіло наскрізь покреслений *рукопис Б*, який подарував О. Бодянському (близько 26 червня 1849 р.). Найімовірніше, в Тулі Куліш зредагував і російську «Чорну раду» і частину (приблизно половину тексту) теж власноруч переписав набіло. Обидва манускрипти, які постали внаслідок опрацювання обох версій, збереглися: українського роману частково – це *рукопис В* (приблизно три чверті всього обсягу), російської – *рукопис Д* (половина обсягу).

2.2 «1850-ті роки (“Издание “Черной рады” в подлиннике я считаю самым важным делом в своей жизни”»).

Після понад чотирирічної перерви Куліш знову береться за редагування «Чорної ради» – спершу українського тексту. Наприкінці лютого – на початку березня 1854 р. в Мотронівці у колі родини він читає роман і править («дещо з свого давнього виправляю [...]. Оце ж усе читаю своїм та й прислууюсь сам наче чужим ухом, та опісля, вернувшись у свою келию, і виправляю, не жалуючи нечого» – лист до Бодянського від 25 лютого 1854 р.).

Ця праця спонукала звернутися і до тексту російського твору. Виправлений на засланні *рукопис (хД)* письменник у березні передав М. М. Білозерському для переписування набіло, проте засісти за його редагування зміг лише у грудні 1854 р., коли гостював у родини Аксакових в Абрамцеві. Декілька вечорів поспіль він читає їм роман, вислуховує зауваження і далі працює з текстом. Упродовж січня – середини лютого 1855 р. Куліш водночас завершив редагувати й переписувати (власноруч) український роман, після чого 18 лютого подарував *рукопис В* родичеві М. Д. Білозерському.

1854-го – на початку 1855 р. творчі інтенції письменника пульсують у двох площинах: він пише Гоголеву біографію (і ця праця – передовсім задля заробітку – перетворює його, за власним зізнанням, на «ломову лошадь»), а в міжчасі викінчує українську та російську версії «Чорної ради».

Опрацювання обох різномовних текстів збіглося в часі з політичними змінами в країні: на імператорський престол прийшов Олександр II. Закінчилася доба Миколи I – розпочалася нова реформаторська доба, з якою Куліш пов'язував надії на особисте звільнення з-під жандармського нагляду. Приїхавши у другій половині березня до Петербурга, письменник закінчує

редагувати російський роман, сподівається його видати (перспектива публікації українського твору була примарною). Залишаючи Петербург у квітні, Куліш віддав російський рукопис (зокрема *Д*) переписувати набіло.

Завершився ще один етап Кулішевої праці над романом, що тривав від лютого 1854-го до квітня 1855 р., причому, як і попереднього разу – на засланні, – письменник зредагував обидві версії, й обидві версії з *рукописів В і Д* переписав/дав переписати набіло. На той час, здавалося, тексти вже було викінчено остаточно, проте, як з'ясувалося, вони ще були проміжні. Цей етап прикметний двома рисами, які роблять його особливим порівняно з попереднім періодом, і пов'язані вони з «механікою» Кулішевої праці. По-перше, обидві версії письменник читав публіці (українську – в колі родини, російську – Аксаковим) і так прагнув абстрагуватися від авторства, створивши дистанцію до тексту, намагався поглянути на текст критичним «відстороненим» оком. По-друге, над обома творами Куліш працював у різних локаціях, тобто не мав змоги зіставляти тексти один з одним, а узгоджував їх – якщо була така потреба – по пам'яті. У цей період Куліш уперше називає (в листі до С. Аксакова від 11 лютого 1855 р.) українську версію оригіналом («подлинник»), а російській відводить статус перекладу.

Завершальний етап Кулішевої праці над обома версіями – підготовка їх до друку – розпочався восени 1855 р. і тривав до пізньої весни 1857 р. Праця була почерговою: викінчувати російський роман письменник почав після того, як український подав до цензури. Відповідно до того, коли було опрацьовано український твір, а коли російський, цей період слід розділити на дві фази: перша – від жовтня 1855-го (початок фінального редагування українського роману) до квітня 1856 р. (українську «Чорну раду» передано до цензури) і друга – від квітня 1856-го (автор почав редагувати російський текст) до травня 1857 р. (віддав до редакції московського журналу «Русская беседа» другу й останню порцію тексту для публікації).

Праця над текстами «Чорної ради» на фінальному етапі була так само інтенсивною, про що свідчить *рукопис Е* російської версії, набірний для публікації в «Русской беседе». Здавалося б, він мав бути чистовий, однак справляє враження чорнового – так багато в ньому різних правок, закреслень, у багатьох місцях створено новий текст на вклеєних сторінках замість вилучених. Не менш ретельною була праця над викінченням українського твору: Куліш так сильно зредагував *рукопис Вх*, що змушений був знову його переписати набіло, а розпочавши роботу і, ймовірно, не завершивши (збереглася лише частина – *рукопис Г*), ще раз власноруч переписав роман у цензурний *рукопис Гх*, і туди також вніс чимало змін. Уся завершальна праця над українським текстом – і редагування *рукопису Вх*, і дворазове його переписування, і редагування остаточної версії, який урешті було подано до цензури, – тривала впродовж короткого – не більше як пів року – періоду.

Остаточне опрацювання українського твору, що спричинило завершення і російського, розпочалося восени 1855 р. в Києві, куди Куліш приїхав уперше після десятилітньої перерви. Тут він пробув понад чотири місяці, заклавши підвалини своєї бурхливої діяльності в наступні кілька років у Петербурзі.

Пожвавлення суспільної атмосфери в Києві відбувалося інакше, ніж у Москві та Петербурзі – з українофільським ухилом, і Куліш ці віяння відчув та пройнявся ними. Тут він зблизився з родинами В. Тарновського (який профінансував низку його видань; позичені кошти Куліш також зужив на видання української «Чорної ради») і Г. Галагана, поновив дружні взаємини з М. Грабовським (який високо оцінив український роман), заприятелював із С. де Бальменом (який мав проілюструвати «Чорну раду»).

У Києві кристалізується Кулішеве рішення друкувати український роман першим, а російський – другим. Це програмова засада: письменник прагне піднести український твір, поставивши його на належне йому перше місце. Після катастрофи 1847 р. пріоритетною у плані публікації повсякчас була російська «Чорна рада» – вона мала прокласти шлях для видання українського роману. Крім того, в Куліша з'явилися сприятливі умови опублікувати російський роман у журналі «Русская беседа», який заснували у дружньому до нього середовищі слов'янофілів. Видавці домоглися б і цензурного схвалення роману, а це забезпечило б видання й українського твору. Усіма цими можливостями Куліш, однак, нехтує, поставивши перед собою мету випустити українську «Чорну раду» першою. І так само набуває концептуальної ваги Кулішеве трактування українського твору як оригіналу, а російського як перекладу – воно вже раніше okazіонально пробігало в листуванні письменника, але тепер наголошено за кожної нагоди.

Третій розділ – «ЦЕНЗУРНА ІСТОРІЯ» – присвячено питанням цензурному розгляду української та російської версій роману, а також статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской», цензурна історія якої безпосередньо пов'язана з публікацією твору. Окремий підрозділ присвячено проблемі самоцензури як доцензурного етапу його видання.

Цензурна історія «Чорної ради» має два головні етапи: 1845–1846 рр., коли Куліш друкував окремі розділи роману в російських журналах, і 1855–1857 рр., коли поновив напружену працю над текстами обох версій роману, щоб опублікувати їх, подав обидва твори до цензури, і та їх схвалила.

3.1. «Вступ до проблеми». У підрозділі проаналізовано цензурні обставини Кулішевої творчості у 1840-х – середини 1850-х рр. Перед нами постало питання, якою мірою в цей період Куліш був вільний у своїй творчості і як цензурні умови його праці відбивалися на текстах «Чорної ради». Для з'ясування цієї проблеми залучено художні, історичні та публіцистичні твори Куліша, щоб показати, як на них позначилася цензура, як автор на неї реагував, як її обходив.

Визначальною подією, яка розмежувувала дві фази Кулішевої творчості в цей період, став арешт письменника у справі Кирило-Методіївського братства та заслання до Тули. Перед арештом Куліш був порівняно вільний у своїй творчості й цензура не чинила значних перешкод у виданні його творів, а якщо такі перешкоди і виникали (див. пункт 3.2), – їх вдавалося без особливих наслідків долати. Відтак пишучи «Чорну раду» Куліш здебільшого не крився з думками, навпаки – висловлювався відкрито, почасти суголосно з ідеями кирилометодіївців. Публікація українського твору в «Чтениях», про що тоді

йшлося, обіцяла взагалі бути безцензурною (товариство мало право власної цензури, а видання редагував Кулішів приятель О. Бодянський).

Під час слідства жандарми не виявили в «Чорній раді» крамольних ідей, за які Куліша покарали, хоча вона їх і містила. Рукописи роману, зокрема неопубліковані розділи третьої частини, не привернули уваги слідчих, яким залишилася невідома й українська версія твору.

Внаслідок слідчого процесу Куліша обвинуватили не за участь у братстві, а за шкідливість для імперії ідей, висловлених у творах, і заборонили друкуватися на загальних цензурних підставах – його писання мали проходити попередню цензуру III відділу. Намагання отримати схвалення для творів, написаних на засланні, – «История Бориса Годунова и Димитрия Самозванца» та роман «Искатели счастья» – були невдалими. Відтак Куліш полишив спроби публікуватися відкрито, і усі свої твори, які вийшли до квітня 1856 р. (коли Кулішеві повернули право загальної цензури), друкував під псевдонімом Николай М*.

Куліш жваво реагував на цензурну ситуацію в країні, стежив за можливими послабленнями, намагався зав'язати дружні стосунки з ліберальними цензорами-інтелектуалами, через яких прагнув видавати свої твори. Як наслідок, його основні праці того часу – «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя» та «Записки о Южной Руси», які санкціонував ліберальний цензор М. Крузе, вдалося видати з мінімальними цензурними втручаннями.

3.2. «“Один день из жизни запорожца Кирила Тура”». Спираючись на джерела (передовсім епістолярні), цілком певно можна твердити, що перші публікації російської «Чорної ради» на шпальтах журналу «Современник» («Пять глав»; «Киевские богомольцы...») і «Москвитянин» («Козацкие паны») не зазнали цензурних ускладнень та істотних редакторських втручань. Єдиний текст, який «випадає» із цієї практики публікацій 1840-х років – «Один день из жизни запорожца Кирила Тура» (Москвитянин, 1846, № 5).

Завершивши «Чорну раду» російською, Куліш висловив побоювання, що твір викличе застереження в цензури (у листі до М. Погодіна від 17 січня 1846 р.). Справді, коли цей уривок, який належав до третьої частини, готувався до друку, цензор М. Зернов зробив у тексті істотні вилучення.

Збереглися гранки статті, які завізував цензор. Перед тим, як схвалити текст, цензор викреслив низку фрагментів, які мали, на його погляд, гостре соціальне спрямування або могли привернути увагу духовної цензури. Головним чином це уривки, що стосувалися побаченого й почутого Петром в таборі запорожців перед покаранням Кирила Тура киями. Наприклад, цензор розпорядився вилучити текст, де були такі слова: «Подвернем теперь мы под корыто все ваше панство. Заведем мы на Украине другой порядок. Не будет у нас ни панов, ни мужиков, не будет ни богатых, ни убогих, а все будет общее»; або фразу «чувство ненависти к панам» (в остаточний текст вона увійшла змодифікованою: «чувство ненависти к козацким панам»).

Щоб обійти цензурні рогатки, редактор журналу М. Погодін надіслав текст авторові для повторного цензурування в Петербурзі. Цензором цієї публікації

виступив, найімовірніше, професор Петербурзького університету О. Никитенко (розглянувши її як сепаратну, а не журнальну), який поставився до тексту поблажливо, не зробивши в ньому жодних зауважень. Так цей уривок, без цензурних змін, і було опубліковано.

3.3. «Цензурна історія роману в 1850-х роках». Після десятилітнього «антракту» в публікації роману надія видати його з'явилася лише після смерті Миколи I і з приходом на трон Олександра II. Тоді письменнику йшлося про російську версію. Цілком виразні плани щодо публікації українського твору Куліш буде щойно в березні 1856 р., ще не отримавши права загальної цензури, але передчуваючи, що незабаром його матиме. 5 квітня Куліша звільняють від обов'язку попередньої цензури, і того ж дня він відразу пише листа до С. Аксакова, де просить повернути російський роман для доопрацювання і передати до цензури українській.

Розпочався завершальний період видання української «Чорної ради» – її цензурного розгляду, який тривав до кінця листопада. За сприяння С. Аксакова письменник звернувся до Московського цензурного комітету, де перед тим із санкції М. Крузе домігся цензурного дозволу для книги про Гоголя та першого тому «Записок о Южной Руси». На цього цензора й розраховував Куліш, коли переслав рукопис до Москви, проте рукопис потрапив до іншого цензора – І. Безсомикіна. Минуло три місяці, поки з'ясувалося, що І. Безсомикін не читав твору, і наприкінці липня Куліш домовився про розгляд рукопису із М. Крузе. Проте і цей хід не мав результату. Крузе зволікав, не наважуючись підписати до друку контroversійний твір недавно опального письменника; до того ж у кінці вересня Куліш дізнався, що цензор не читав роману, а сприймав його зі слів секретаря цензурного комітету П. Капніста. Крузе якраз розглядав другий том «Записок о Южной Руси» і також не наважувався пропустити (врешті скерував до Головного управління цензури статті М. Грабовського і Куліша з приводу «універсалу» Остряниці, що істотно загальмувало випуск книги). Ці чинники спонукали автора забрати рукопис «Чорної ради» з Московського цензурного комітету й шукати можливостей процензувати твір у Петербурзі.

Упродовж жовтня – листопада 1856 р. тривав особливо напружений етап у цензуруванні роману. Забравши у М. Крузе рукопис, Куліш привіз його до Петербурга, де віддав на цензурний розгляд І. Лажечникову. Цей російський історичний романіст став цензором Петербурзького цензурного комітету у травні 1856 р. після клопотання П. Плетньова, і під оглядом приятельських стосунків Куліша з Плетньовим, про які І. Лажечников не міг не знати, цензурний розгляд «Чорної ради» обіцяв бути обнадійливим. Однак у середині листопада в цензурному комітеті зчинився переполох у зв'язку із дозволом збірки М. Некрасова «Стихотворения» та через рецензію на неї М. Чернишевського в «Современнике» з передруком низки поезій – подія, що викликала у владних колах невдоволення. Під приводом, що він не знає української мови, а головно – через скандал зі збіркою М. Некрасова, І. Лажечников передав рукопис роману на розгляд І. Срезневському, з яким у Куліша був затяжний особистий конфлікт. Дізнавшись про це, Куліш уживає рішучих заходів, щоб рукопис у І. Срезневського забрали. 18 листопада він

звертається до С. Аксакова з проханням по допомогу («Пишите к князю Вяземскому, к Лажечникову, с которым Вы, кажется, знакомы, и еще к кому-нибудь [...]. Пишите, что хотите, только поднимите шум. Прошу и Константина Сергеевича написать к князю Дмитрию Оболенскому, с которым я познакомился у А. П. Толстого») і сам мобілізується для досягнення мети («Я с своей стороны не только не обескуражен расстройством дела, напротив, оно побудило всю мою энергию, и я стану толкать во всякую дверь до тех пор, пока она отворится»). Перевівши проблему у площину «конфлікту інтересів», письменник швидко домігся, щоб рукопис знову опинився в І. Лажечнікова. В останній тиждень перед схваленням Куліш зустрічався з багатьма впливовими особами, і врешті йому вдалося переконати цензора дозволити роман до друку. 25 листопада «Чорна рада» отримала цензурне схвалення, і вирішальну роль у цьому відіграв обер-прокурор Священного Синоду граф О. Толстой, який, за словами письменника, «не усумнився поручитися своєю репутацією за чистоту моих намерений» (лист до В. Тарновського від 26 листопада 1856 р.).

Отримавши цензурний дозвіл, Куліш одразу заходився видавати твір. Друкарня О. Якобсона якраз працювала над виданням другого тому «Записок о Южной Руси». Її друкарські можливості були обмежені (набірники не знали української мови), і тому Куліш зупинив роботу над цією книгою, щоби спершу випустити «Чорну раду». На початку грудня розпочато друк книги, який тривав понад два місяці – приблизно до 8 лютого 1857 р. (того дня Куліш повідомив дружину, що віддрукували останній аркуш). Коректу справляв сам автор за допомогою, найімовірніше, М. Симонова (Номиса).

Цензурний пропуск української «Чорної ради» відкрив шлях для видання російського твору. У грудні 1856 р. письменник входить у перемовини з редактором «Русской беседы» О. Кошельовим і вигідно продає йому роман. Не пізніше 24 грудня угоду було завершено, й автор передав редакції першу частину твору (розділи 1–8), яка мала йти до публікації першою (її надруковано у 2-й книзі журналу за 1857 р., ценз. дозвіл 24 травня). Натомість іще принаймні до 28 квітня доопрацьовував другу частину, аж поки і її передав до публікації (вийшла у 3-й книзі журналу, ценз. дозвіл 4 вересня). Цензурне схвалення російського «перекладу» після видання українського «оригіналу» далось без проблем. Текст санкціонував до друку постійний цензор «Русской беседы» М. Крузе за гранками (звичайна практика).

Невдовзі після виходу російської «Чорної ради» автор задумав перевидати її в чотиритомнику своїх творів. З літа 1858 р. він обговорює цей проєкт із розпорядником власної друкарні Д. Каменецьким, а восени 1859 р. просить надіслати твори, серед яких і «Чорну раду», а також передмови до них (які не були опубліковані й залишаються невідомі). 19 березня 1860 р. письменник віддав ці твори на розгляд петербурзького цензора А. Ярославцова і 25 березня дістав схвалення на видання першого тому («Черная рада»). Упродовж весни – осені відбувався друк «Повестей П. А. Кулиша», квиток на випуск у світ яких було видано 12 грудня.

3.4. «Цензурні втручання в текст роману». Наративна історія видання українського та російського романів не дає змоги дослідити текстуальні зміни,

зроблені під тиском цензури, – з'ясувати їх можна за допомогою *рукопису Е* (попри те, що цензурний рукопис українського твору залишається невідомий). Аналіз джерел дає підстави для однозначного висновку, що цензор І. Лажечніков, розглядаючи українську версію, користувався російським «перекладом», і зауваження червоним олівцем, зроблені в *рукопису Е*, стосувалися цензурного схвалення «оригіналу». Реагуючи на зауваження, письменник місцями виправляв український текст, а водночас «підчищав» і російський, який пізніше схвалив М. Крузе. Водночас не можна сказати напевно, чи були ще якісь зауваження до українського роману, зроблені також і в *рукопису Вх*, який містив цензорський розчерк і правив набірним для видання.

Зауваження І. Лажечнікова до тексту (за матеріалами *рукопису Е*) порівняно нечисельні і здебільшого однотипні (у дисертації їх наведено). Цензор звернув увагу на соціальні і релігійні аспекти (вживання слова «пан» у критичному контексті, змалювання розправи над «панами», висловлювання ідей соціальної рівності, ідіом із простонародними уявленнями про релігію тощо), а в одному місці – на національний («По смерти Хмельницкого, когда, Малороссии по-видимому нечего было больше делать для своего освобождения, Шрам оставил военное поприще» – цензор підкреслив позначене місце і автор змінив текст, створивши нову редакцію).

Авторські виправлення мали різну стратегію. В одних випадках Куліш зважив на позначки цензора і замінив слова або вислови на нейтральні й адекватні за змістом (як-от, вживши евфемізм «кармазини», «нашийники» замість «пани»), в інших – цензурований текст залишив без змін, указавши на берегах джерело вислову або ж пославшись на першопублікацію твору в російських журналах 1840-х рр., ще в інших – виправлень не зробив, ніяк це не обумовивши (що не виключає усних мотивацій відповідних рішень, вочевидь, переконливих для цензора). В останньому випадку цензор, наприклад, відкреслив на берегах фразу: «Заработаем больше, чем на косовице! Видишь, в каких паны кармазинах! все это наше будет», додатково наголосивши на словах «паны» і «наше будет», проте письменник у публікації фразу не поправив: «Заробимо лучче, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які тиляги під золотом та під сріблом понадівали! Аж хрястить! Усе наше буде!»

Позаяк обидві версії мали істотні текстуальні відмінності, зауваження І. Лажечнікова в російському тексті не завжди симетрично відбивалися в українському. Не раз трапляються випадки, коли цензор позначив фразу в російському тексті, проте в українському вона вже була змодифікована, і тому автор її не виправив, натомість у публікації російської версії вона або збереглася в безцензурному вигляді, або її теж було скориговано.

3.5. «Питання самоцензури». Готуючи до друку український і російський твори, автор на різних етапах їх опрацювання вдавався до самоцензури. Про це він сам виразно висловився (у листі до М. Білозерського від 2 квітня 1855 р.), і це підтверджує аналіз рукописів і публікацій твору. Письменник згладжував гостроту висловлювань і на засланні, і в середині 1850-х рр., і перед цензурним розглядом.

Кулішева праця у плані самоцензури стосувалася і національної проблематики, і соціальної. Наприклад, на запланні він закреслив такий фрагмент: «Як то тяжко отцю або матері, як удасться, не дай Боже, лиха та неслухняна дитина, отак же тяжко й гетьманові, що він розумом день і ніч мізкує, опочинку не знає, як би та як ту безщасну Україну по-людські спорядити, а тут під боком гадюки сичать – бережи перш себе самого!», створивши замість нього нейтральний: «Тут день і ніч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають».

Зі зміщенням акцентів перероблено думку, яку в первісній редакції висловлює гетьман Сомко: «Я не так поведу діло. Я не побоююсь “дружити з москалем”, аби “за пазухою в мене камень” був: і москаль нам, і ми москалеві не раз у великій пригоді станемо». У середині 1850-х автор видозмінив фразу: «Чи гаразд, чи не гаразд, а з москалем нам треба укупі жити. Се вже так!», проте, відповідаючи на репліку Шрама: «Ледачий чоловік і москаль, [...] рознюхали ми його добре по тих боярах та воеводах», Сомко ще частково погоджується: «Ледачий, [...] та не такий, як лях або турчин, – він мудрує, як би засунуть руку до нас у кишеню, а та ледарь береться до горла». В остаточній редакції цілком усунув негативні конотації: «Се, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись».

Характерний у плані самоцензури є і такий приклад. В остаточному тексті автор запитує: «Чим же то, чим тії запорожці так припадали до души всякому?» і тут-таки відповідає: «Може, тим, що Запорожжє іспоковіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались». Натомість у *рукопису В* ця фраза прописана набагато відвертіше: «Може, тим, що те Запорожжє іспоковіку було серцем українським; Україну було придавлять, людям затулять рот, ізв'яжуть руки, – оніміє й похолоне безталанна Україна наша, що мертва; а на Запорожжі воля ніколи не вмирала, рідна мова з старосвітськими звичаями ніколи не забувалась». Її письменник змінив незадовго перед публікацією.

Про намагання пристосуватися до цензурних вимог задля отримання дозволу на друк свідчить і такий приклад. У фразі «тепер достались ви таким панам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть» Куліш у друці позначене місце змінив на «старшинам та гетьманам». Російський текст, натомість, був опублікований у безцензурному вигляді: «теперь достались вы, бедняги, в руки таким панам да гетманам, что ободрали вас до сорочки». У цьому місці автор ужив самоцензуру або ж зреагував на зауваження, висловлені в *рукопису Гх* чи в інший спосіб. Зміна зробила текст певною мірою тавтологічним, бо, пишучи про «гетьманів», автор мав на увазі і «старшин», а формулювання «пани та гетьмани» було нюансованим і, зокрема, апелювало до фольклорної традиції – таке фразеологічне кліше не раз трапляється в романі як його питомий складник.

Порівняно невелика кількість цензурних зауважень, отже, частково зумовлювалася тим, що Куліш завчасно усунув дразливі моменти. Поблажливий розгляд тексту також був пов'язаний із назагал сприятливою цензурною ситуацією в країні, коли особливо вагомою стала роль особи, що

виконувала функції цензора, і письменникові пощастило, що цією особою був І. Лажечніков – інтелігентний історичний романіст, який адекватно зрозумів й поцінував «Чорну раду». «Русский романист подал руку малороссийскому», – написав про нього Куліш, щойно отримавши цензурний дозвіл (лист до В. Тарновського-старшого від 26 листопада 1856 р.). З іншого боку, Куліш зумів із великою енергією та заповзятістю задіяти усі свої зв'язки у вищому світі, щоби вплинути на цензора й домогтися успіху.

3.6. «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к “Черной раде”». У безпосередньому зв'язку з виданням «Чорної ради» перебуває цензурна історія статті «Об отношении малороссийской словесности к общерусской». У дисертації це питання розглянуто на підставі документів Петербурзького цензурного комітету та Головного управління цензури, цензурного примірника статті з архіву журналу «Русская беседа», а також епістолярних (друкованих і рукописних) джерел.

Статтю написано як передмову до українського роману. Її задумано в Києві взимку 1855/1856 рр., а завершено 19 березня в Петербурзі. Схоже, що саме з цією статтею пов'язано рішення надрукувати український роман першим, а російський – другим. Пафос статті, її виразність та аргументація насажені київськими реаліями – новою перспективою діяльності на ниві українознавства, яка тут відкрилася перед Кулішем. Апологетика української словесності, заявлена у статті, відбилася й у листі до С. Аксакова від 1 січня 1856 р., де в категоричний спосіб заявлено принципову позицію про першість публікації української «Чорної ради» супроти російської.

Закінчивши статтю, Куліш переслав її різним особам для прочитання (С. і К. Аксаковим, В. Тарновському-старшому, М. Грабовському), щоб вони висловили зауваження. Сам оцінив статтю дуже високо: «это статья великой важности и, если не ошибаюсь, составит эпоху в русской и малороссийской литературах» (лист до М. Білозерського від 27 березня 1856 р.).

Дозволивши український роман до друку, І. Лажечніков, однак, не наважився самочинно схвалити статтю, яку скерував до Головного управління цензури. Статтю взяв на розгляд товариш міністра народної освіти князь П. Вяземський, який протримав її майже пів року і лише 24 травня 1857 р. повернув назад, рекомендувавши знову передати її на розгляд цензури, бо автор зробив необхідні зміни. 17 червня Лажечніков дозволив статтю, за словами Куліша, «без всякой помарки». На той час український роман уже вийшов у світ, і статтю автор переформатував у післямову (епілог) до російського твору.

За набірним рукописом статті, який завізував І. Лажечніков, можна з'ясувати втручання цензора в авторський текст на етапі підготування до друку. Вочевидь, І. Лажечніков оперував іншим рукописом, який передав на розгляд Головного управління цензури, ніж цей, який, схоже, постав унаслідок Кулішевого обговорення статті з П. Вяземським: у поданні до Петербурзького цензурного комітету цензор процитував уривок із Кулішевої статті, відмінний від того, що міститься в тексті рукопису. Весь рукопис (писарська копія) спершу мав назву, яка імпліцитно свідчить, що його зроблено для цензури: «Предисловие П. Кулиша к изданному им историческому роману на

малороссийском языке под заглавием Чорна Рада». Стаття починалася реченням «Книга моя, появясь в свет не на общепринятом литературном языке, может ввести многих в заблуждение на счет понятий и цели автора», яке унаочнює її зв'язок з українським романом. У перебігу обговорення статті з Вяземським визріла нова назва, яку автор написав власноруч замість старої, а далі скомпонував «вступ», прив'язавши текст до публікації російського «перекладу»: «“Черная рада” написана мною сперва на южнорусском, или малороссийском языке. Здесь напечатан вольный перевод этого сочинения».

Рукопис містить авторські й редакторські виправлення та примітки, які – зі змінами – увійшли до публікації. Декілька правок, отже, було зроблено в невідомих нині гранках. Виправлення мали характер вдосконалення тексту, натомість одна зміна стосувалася суті висловлювання, яку треба кваліфікувати як вияв самоцензури або редакторського втручання. У реченні «Назначение Гоголя было внести начало глубокого и всеобщего сочувствия между двух племен, связанных материально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатком взаимной оценки» автор (або редактор) закреслив слово «отчасти», чим змінив значення цього речення. У майбутній критичній публікації цього тексту, на мою думку, доцільно поновити закреслене слово як усунуте через нелітературні чинники.

У четвертому розділі – «ДЖЕРЕЛА ТЕКСТУ» – проаналізовано усі відомі на сьогодні рукописні й друковані джерела тексту української та російської версій «Чорної ради».

Творча історія роману безпосередньо пов'язана з питанням вивчення джерел тексту. На сьогодні відомі чотири українські рукописи і два російські, що репрезентують повні тексти або частини їх. Тексти первісні російський (1844–1846) та остаточні український (1857) та російський (1857, 1860) дійшли лише з публікацій.

Надавши уривки роману для публікацій у журналах «Современник» і «Москвитянин», автор попросив зробити відбитки, які використав для подальшої праці над твором. Цілком імовірно, в них автор вносив виправлення і вони мали правити за основною для книжкового видання. Ймовірно, саме робочий конволют цих відбитків згодом, коли «Чорна рада» вийшла у світ, Куліш подарував дружині (свого часу він належав письменнику П. Панчу).

Біловий рукопис (хД) першої російської редакції (який, можливо, був компіляцією рукописного тексту та згаданих відбитків) автор залишив у П. Плетньова на зберігання, їдучи 1846 р. за кордон, і потім забрав для доопрацювання в Тулі. Цей манускрипт нині невідомий. Зберігся, однак, *рукопис Д* – автограф, створений внаслідок переписування *рукопису хД*, що фіксує результат Кулішевої праці над романом на засланні. Це лише розділи 1–8 відповідно до фінальної фрагментації (або частина 1 за поділом, здійсненим у Тулі) – решту тексту автор тоді не переписав. Біловий рукопис усієї частини 2 зроблено десь навесні–влітку 1854 р. (на сьогодні не відомий).

Рукописом Д і невідомим нині текстом частини 2 автор користувався під час публічного читання роману у родині Аксакових в Абрамцеві у грудні 1854 р. Після цього читання з надією опублікувати роман через лібералізацію

цензури навесні 1855 р. письменник наскрізно проредаговує текст і знову віддає його у квітні переписати набіло. Писарська копія *рукопису Д* та невідомого протографа другої частини – це *рукопис Е*, набірний для видання в «Русской беседе». Гранки журнальної публікації, які завізував цензор М. Крузе, невідомі.

Перевидання роману 1860 р. в чотиритомнику «Повести П. А. Кулиша» зроблено з книжкового відтиску, де автор вніс текстуальні зміни (найімовірніше, не зберігся).

Кулішеву працю над українською версією «Чорної ради» репрезентують *рукописи А, Б, В і Г* та першодрук. Найраніший текст первісної редакції українського твору – чорновий автограф (*рукопис А*), створений, імовірно, після 11 квітня, але не пізніше 2 травня 1846 р. Автограф містить усю частину 2 (за початковим поділом), що відповідає розділам 4–8 остаточного тексту. Брульйон частини 1 автор 11 квітня надіслав до Києва «братцям» із проханням переписати. Копію *рукопису А* та брульйону частини 3 зробив у Петербурзі писар. Два розділи з частини 3, які відповідають остаточним розділам 11 і 12, автор, проте, не переписував набіло, а долучив брульйонами до корпусу скопійованих текстів.

Тексти, скопійовані з брульйонів (окрім розділів 11 і 12), складають *рукопис Б*. Перед тим, як у грудні 1846 р. передати рукопис О. Бодянському, Куліш вніс у текст додаткові виправлення. У Тулі роман було наскрізно відредаговано, внаслідок чого *рукопис Б* перетворився на чорновий. У різних місцях автор вилучив сторінки із зліквідованим текстом, де створив новий. Текст вилучених сторінок нині невідомий, окрім закінчення первісного розділу 1, що збереглося у списку В. Білозерського, та фрагмента із частини 2 (при тричастинному поділі), який можна реконструювати за *рукописом А*.

Продуктивним для датування рукописів українського роману становить аналіз правопису письменника. «Чорну раду» написано «максимовичівкою», і цей правопис вжито для копіювання чорнових текстів у *рукопис Б*. Не раніше 12 жовтня і не пізніше 2 листопада 1846 р. Куліш відмовляється від уживання правопису М. Максимовича і більше до цього письма не повертається. Отже, авторські виправлення «максимовичівкою» поверх писарського тексту зроблено не пізніше цього часового інтервалу. На засланні письменник використовує змодифіковану «ярижку», зокрема літерою *ы* передає сурядного сполучника *й* ті звуки, які нині відтворюємо через літеру *і* (*Ыван, лытература* тощо), а також йотований звук *е* позначає літерою *є*. Цим правописом у Тулі здійснено редагування *рукопису Б* та створено *рукопис В*. Перші розділи виявляють деяке вагання автора в передачі названих звуків, однак у процесі праці правопис було внормовано. Зіставлення правопису українських листів Куліша того часу із правописом *рукопису В* дає змогу зробити висновок, що Куліш розпочав створювати цей рукопис не раніше літа 1848 р. і завершив не пізніше 26 червня 1849 р., коли подарував Бодянському.

Рукопис В – автограф, який є прямим продовженням *рукопису Б*. Автограф неповний – він містить розділи 1–13 і більшу частину розділу 14 (за фрагментацією остаточної редакції), решта невідома. Редагування тексту в цьому рукопису, найвірогідніше, розпочато в лютому 1854 р., а завершено не

пізніше 18 лютого 1855 р. (коли письменник подарував цей манускрипт М. Д. Білозерському). Перед тим автор власноруч переписав текст у невідомий нині *рукопис Вх*, який 1857 р. подарував В. Тарновському-молодшому (до 1941 р. рукопис зберігався в Чернігівському історичному музеї).

Рукопис Вх автор зредагував упродовж 1855 р., після чого почав переписувати («ярижкою») текст у *рукопис Г*, але, схоже, роботу не завершив. Змінивши правопис, письменник для друкарського набору власноруч створив іще один рукопис (*Гх*), нині теж невідомий. Цей автограф і завізував цензор І. Лажечников. Куліш закінчив переписувати роман не пізніше 7 квітня 1856 р., коли надіслав С. Аксакову для подання в цензуру. Друга половина березня, коли Куліш очікує цензурного полегшення і плекає намір надрукувати роман, та початок квітня, можна думати, – найінтенсивніший період праці над створенням цього автографа.

Аналіз рукописних джерел тексту, отже, свідчить, що російська версія «Чорної ради» від початку створення і до першого повного видання 1857 р. була виражена в чотирьох манускриптах (із них один, можливо, частково складався з конволюту відбитків). Публікацію 1860 р. було здійснено за примірником роману 1857 р. з авторськими виправленнями. Українська версія мала шість рукописів (один із яких, вірогідно, був незавершений) – п'ять із них автор створив власноруч.

У **п'ятому розділі – «РЕДАКЦІЇ ТЕКСТУ»** – докладно розглянуто найістотніші зміни в тексті роману.

Проблема редакцій тексту – одна з наріжних у творчій історії «Чорної ради». Створивши українську та російську версії, автор переписав тексти набіло і потім чистовий рукопис правив, так що той перетворювався на чорновий. І так кожного разу – правив і переписував знову, допоки обидва твори не видав. Закреслення, не раз цілих сторінок, дописування, заміна одних формулювань на інші, виправлення структури – усе це відбивалося на тексті як цілісному художньому творі й більшою або меншою мірою стосувалося окремих його фрагментів. Одні розділи, як-от остаточні 11 і 12, автор майже не переробив від часу їх створення. Інші, як-от початок і кінець, докорінно переписав в обох версіях, текстуально узгодивши їх. Ще інші, як-от сцену в пекарні на Череваневому хуторі Хмарищі, письменник зліквідував в одній версії і, тотально переробивши, залишив в іншій.

Журнальні публікації та кожний рукопис, який дійшов до нас, уприважують відповідну редакцію твору (або його частини, якщо весь рукопис не зберігся). Це якщо мовити про роман як цілість, а не розглядати його фрагментами. Варіативними можна вважати тексти російського роману 1857 і 1860 рр. – вони містять лише окремі різночитання.

У дисертації виокремлено такі редакції російської версії «Чорної ради»:

а) 1844–1845 рр. – її фіксують публікації в «Современнике» та «Москвитянине» 1845–1846 рр. (відповідають остаточним розділам 1–8, 11, 12 – решта тексту невідома);

б) періоду заслання – її репрезентує нижній «шар» тексту *рукопис Д* (розділи 1–8; інші – невідомі);

в) грудень 1854 – квітень 1855 р. – її можна розпізнати за нижнім «шаром» тексту *рукопису Е*, в основу якого ліг верхній «шар» тексту *рукопису Д* (розділи 1–8; прототекст розділів 9–18 невідомий);

г) остаточна редакція – публікація 1860 р. (перша повна публікація роману 1857 р. – варіативна до неї).

Редакції української версії:

а) 1846 р. – це нижній «шар» тексту *рукопису Б*, в основу якого (у розділах 4–8) ліг верхній «шар» тексту *рукопису А* (прототексти решти розділів, окрім 11 і 12, невідомі). Початок роману, частина тексту в середині та наприкінці цієї редакції залишаються невідомі (відповідні сторінки автор із рукопису вилучив). Від неї відбруньковується ще одна редакція, створена восени, яка не має істотних змін у тексті, але цілком перероблена у структурі (див. пункт 6.2);

б) осінь 1847 – середина 1849 р. – верхній «шар» тексту *рукопису Б*, який відповідає нижньому шару тексту *рукопису В* (розділи 1–13 і більша частина розділу 14 – закінчення цього автографа невідоме);

в) лютий 1854 – лютий 1855 р. – верхній «шар» тексту *рукопису В*.

г) кінець 1855 – початок 1856 р. – *рукопис Г* (тільки початок роману – розділи 1–3 і менше половини розділу 4);

д) остаточна редакція – публікація 1857 р.

Найістотніші зміни в романі стосувалися: а) першого й останнього розділів; б) сцени в пекарні; в) описів Києва – передовсім сюжетної дії на Подолі (змодифікованої) та у Святій Софії (усуненої з остаточного тексту); г) образу княгині, «історія» якої також не потрапила до друкованої редакції.

5.1. «Перший і останній розділи». Перший і останній розділи були функціонально значущі – вони обрамлювали твір і великою мірою визначали проблематику. Коли автор почав писати роман російською, то поставив собі за мету белетризувати українську історію, обравши для художнього зображення один із ключових і драматичних її моментів (так і сприйняв твір П. Плетньов, отримавши перші три розділи для публікації, – як романізовану історію України). Літературна форма була інструментована – як засіб пізнання минувшини, возвеличення її для сучасників (передусім російськомовних українців), пробудження в них любові та пошани до неї. У ранній редакції російського тексту історичний виклад місцями домінував над художнім. Стиль історичного письма проявився у первісному розділі 1 («служашему вступлением») та відобразився у великій кількості документованих приміток (в остаточному тексті їх менше, і вони переважно пояснюють малозрозумілі для російського читача українські слова). Своє завдання як письменника-історика Куліш схарактеризував у записці 1846 р. до товариша міністра народної освіти князя П. Ширінського-Шихматова: «под легкою наружностью драматических сцен изложил взаимные отношения сословий в Украине, права поземельной собственности, происхождение и развитие современной аристократии и отношения Запорожья к остальной Украине», наголосивши, що «все эти вопросы до сих пор были темны в истории Малороссии». В українському романі, натомість, художність засадничо домінувала над історичністю. Жодних

приміток українські рукописи не містять. Автор творив роман нової української літератури – і це було головним завданням письменника.

Первісний задум, частково відбитий у публікації «Пяти глав» і пов'язаний із ширшим планом, ще до заслання було змінено. Було відкориговано і послаблено стилістику пригодницького роману з псевдоготичним оздобленням. Українська версія 1846 р. вже цілком її позбавлена.

Показовою є еволюція авторської думки в зображенні Шрама. Спершу в російській редакції 1845 р. Куліш детально змальовує цей образ і навіть пише про Шрамового батька. Російський текст ліг в основу для створення українського. На засланні автор переробив це місце в російській версії. Прибравши історію батька, він залишив відповідний текст в українській, який істотно відшліфував. Після заслання Куліш продовжив правити український текст, аж поки повністю переписав його десь у січні–березні 1856 р. Російська версія функціонувала майже без змін у редакції, створеній на засланні, проте на фінальному етапі автор і її переробив, переказавши остаточний український текст. Отже, можна спостерегти не лінійне створення одного та іншого текстів та їх редагування, а перманентну дифузю, коли автор то зближував обидва тексти через їх переклад (більшою чи меншою мірою довільний), то віддаляв унаслідок опрацювання одного з них, то врешті знову зближував через створення нового відповідника за остаточною редакцією.

Закінчення первісного розділу 1 української версії, зліквідоване на засланні, вдалося реконструювати за списком В. Білозерського. Воно демонструє відмінність авторського компонування різномовних текстів, зорієнтованих на різну читацьку аудиторію. Перед тим, як завітати до Хмарища, Шрам із сином виїхали на узгір'я – перед ними розкинувся Київ із золотoverxими храмами. У російському тексті вершники «сошли с коней и, припавши к земли, долго и усердно молились» – автор передає атмосферу «благоговейного молчания, в котором они возносились мысленно к Богу». В українській версії, натомість, Куліш кількома штрихами возвеличує Київ, а в уста священника вкладає молитву за Україну: «Прошу Тебе, милосердний Боже, пошли щастє нашій Україні! От і я, і син мій, души свої готови положить, не жалуючи нічого на землі. Пошли нам муки, пошли нам смерть люту, тільки не остав нашої отчизни! Не допусти ж її зовсім погибнуть в тяжких усобицах, що свої на своїх воюють: пошли всім нам волю й думу єдину!». Останні рядки повторюються в епіграфі до розділу 1 в ранній російській версії: «Тим і сталась по всьому світу страшенная козацькая сила / Що у вас, панове молодці, була воля й дума єдина» (див. пункт 6.3). Ця теза про єдність є авторським кодом до прочитання роману в його первісній редакції.

Зміни в останньому розділі, які автор зробив на засланні, можна проаналізувати лише за *рукописом Б*. Російська версія цієї частини (первісна редакція) невідома.

Спочатку твір закінчувався словами: історію описано «розумному на науку» – «скільки-то було добра в серці у нашого українського люду, да як-то все те ні на що обернулось од безладья», «не зуміли, як заповідав батько Хмельницький, усі у одно стояти». Проте Куліш у Тулі це закінчення

закреслив, перевівши фінальне звучання з мінорної тональності в мажорну. У новій редакції останні слова зацентували проблематику хутірської України, ствердили перспективу нового життя: «Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке то воно страшне усякому здавалось! а от же, як не Божа воля, то їх і не зачепило», «чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило».

5.2. «Сцена в пекарні». Зустріч Петра з Лесею за участі її матері в первісних редакціях обох версій роману структуровано в окремий розділ, цілісність якого письменник зберігав аж до 1855 р. Дію на Череваневому хуторі автор описав у трьох сценах – на пасіці, в пекарні й у світлиці. До остаточного українського тексту ввійшла тільки перша й остання, до російського тексту – усі три, проте другу було цілком змінено порівняно з публікацією 1845 р.

Над сценою в пекарні автор працював постійно, і концептуальні відмінності наявні уже в ранніх редакціях російського (1845) та українського (1846) текстів. Відмінності стосуються й характеристики персонажів (Петра, Лесі й Череванихи), існують вони і в описах антуражу, і навіть у хронології подій (у російському тексті – це середина весни, в українському час не означено, на засланні в обох версіях поправлено: «по весні»).

Наприклад, у ранній російській редакції Куліш детально описує вбрання Череванихи, про що не йдеться у створеній роком-півтора пізніше українській версії, де натомість наголошено на вдачі героїні («моторна»). Зображення Лесі, прототипом якої є О. Білозерська, майбутня дружина Куліша, в російській редакції також деталізовано – у ранній з акцентом знову-таки на вбранні, в остаточній – на дівочих прикрасах і на такому природному елементі, як квітковий вінок. В українській версії 1846 р. автор про свою героїню мовить абстрактно: «лучче й не казати, що за вродлива. Всяке б слово ізов'яне зараз, скоро прировняєш його до тії пишної вроди», вживаючи для її характеристики метафори з фольклорної царини. Певною мірою образ Лесі співвідноситься з образами Орисі (з однойменної новели) та Лізи (з автобіографічної поеми «Евгеній Онегин нашего времени»), де автор для опису героїні використовує казкові тропи або відмовляється описувати вроду своєї героїні, наче не знаходячи відповідних слів.

Череваниха та її донька в цьому розділі мовби одне ціле (в остаточному тексті автор пише: «Леся Череванивна была портретом своей матери, написанным в девические лета ее») – їм опонує Петро. Збірний образ Череванихи-Лесі раціоналізовано, за ним стоїть прагматизм Череванихи (який співвідноситься з подіями Кулішевого сватання 1845 р.), натомість Петро наділений сентиментально-гіперболізованою чуттєвістю закоханого. Куліш раз у раз «входить» у внутрішній світ Петра, мовби втілюючись у нього (і посилюючи автобіографічну основу персонажа), прагне його схарактеризувати внутрішніми монологам (притаманними лише цьому образу), які сповнені сумнівами, переживаннями, ревностями. В роботі над текстом письменник, відчуваючи штучність, стильовий анахронізм цих монологів для сучасного роману, поступово «вичищає» їх, а водночас програмово зменшує увагу до жіночих персонажів твору. Врешті, дійшовши висновку, що й після численних

переробок сцена його не задовольняє, Куліш зліквідував її як розділ, залишивши лише окремі підмальовки в остаточній редакції російської версії. Образи Петра, Лесі й Череванихи внаслідок цього стали блідіші, менш наголошені, однак роман набув більшої сюжетної динамічності.

5.3. «У Києві (на Подолі й у Святій Софії)». Низка описів та сцен, структурно акцентованих у ранній редакції, пов'язувалася з відвідинами Святої Софії, де прочани стали свідками обряду побратимства між Кирилом Туром та Богданом Черногором. Так само, як і сцену в пекарні, з остаточного тексту її було вичищено не одразу, а впродовж тривалого часу. Як пише Куліш, «богомольцы для того только и отправлены были мною в Софийский монастырь, чтоб подивиться обычаю, который только для нас необыкновенен» (лист до К. Аксакова від 22 березня 1856 р.). Зобразити цей обряд, однак, авторові не пощастило – забракло інформації, щоб подію відтворити правдоподібно. У цьому ж листі Куліш зізнається: «сцена заключения обета у меня импровизирована почти наобум. Оно могло быть совершенно иначе. Я сам не веровал, что она действительно так происходила, и оттого вся обстановка вышла у меня натянутою». Відчуття фальшивої ноти, коли не вдається передати сцену достовірно (як Куліш твердить, він сценою «шутить не должен» – «лучше ее не трогать, пока исследования выкажут ему характеристические черты ее»), а водночас і демотивація усієї подорожі прочан до Святої Софії, якщо цю сцену прибрати, спонукала письменника усунути з тексту увесь цей локус і різні супутні сюжети-характеристики, увібгавши декілька розділів первісної редакції в один – п'ятий – остаточної.

Події-сцени, сконцентровані довкола Софії (опис дороги, яка вела до неї і від неї, перебування прочан усередині собору), були вузловими під багатьма оглядами. У Софії автор вивів на сторінки роману обох запорожців, яким надано інтегральну сюжетну функцію – вони і січові розбишаки, які викрадають Лесю, надаючи творові романної інтриги, вони ж, особливо Кирило Тур, і носії концептуальних характеристик, уособлювали «справжніх» запорожців, відтінюючи (і посилюючи негативні риси) авантюристів на кшталт І. Брюховецького. Вилучивши цей локус із тексту в середині 1850-х рр., Куліш змінив час і місце появи побратимів у романі, і перші характеристики їм дає на Подолі, коли відбувається буфонодно-карнавальний ритуал переведення січового братчика від стану лицарського ордену запорозьких побратимів до усамітнення в Межигірському монастирі. Автор знаходить раціональну основу для такої появи на Подолі, пишучи в цитованому листі до К. Аксакова: «Появление Кирилла Тура и Черногора естественнее в *Братском* монастыре, где они заключили обет *братства*. Кроме того, они после обета могли уж гульнуть вместе с прощальниками, и в таком состоянии головы Кирило Тур естественнее мог заглядеться на красавицу». Автор наголошує на ідеї братства-побратимства, що зароджується у Братському монастирі – осередку народної освіти, як мовлено в романі, і в ширшому контексті апелює до ідей Кирило-Методіївського братства.

Київські «сюжети» первісно були структуровані за трьома локусами: Братський монастир (і Поділ) – Свята Софія – Печерський монастир. В

українській редакції Шрам на в'їзді до Києва саме до названих трьох святинь б'є поклони і молиться про спасіння України (див. пункт 5.1).

Описи Святої Софії, передані авторською мовою або через перцепцію дійових персонажів, істотно посилювали враження присутності на сторінках твору ще одного героя з персоніфікованими характеристиками – «дідуся Києва». Автор раз у раз звертається до цього образу, зображує його через лірично затоновані дигресії, прагне «зіграти» на чорно-білих контрастах, протиставивши минуле і сучасне, пошану і непам'ять, величне і мізерне, славу і зраду, святощі і марноту. Це ті біполярні категорії, в яких обертається романна дія і на них автор наголошує власною мовою, або словами чи вчинками героїв роману, або навіть використовуючи такий інструментарій, як епіграфи (див. пункт 6.3). Присутність «дідуся Києва» – його святих церков і монастирів, з одного боку, та згарищ великої руїни після недавніх воєн, з другого, – дає письменникові привід сказати про минуле, екстраполювати його на сучасне, актуалізувати. Події в Києві, особливо в ранніх редакціях, де цим подіям надано більше уваги, акцентовані авторською присутністю: Поділ і Братський монастир – «Верхнє місто» зі Святою Софією – Печерський монастир, у кожному з пунктів автор ніби зупиняється і медитує. Значна частина цих ліричних відступів до остаточного тексту не ввійшла, зокрема, через Кулішів намір зменшити у фінальному тексті власне «єго», перевівши струмінь нарації в об'єктивістську площину. Ця заувага стосується і способу зображення персонажів, коли при їх характеристиці автор у ранній редакції не раз звертається до читача від власного «я» (в остаточному тексті така авторова заангажованість до тексту проявляється зрідка).

Зіставлення ранніх текстів української та російської версій – і передовсім аналіз зліквідованих і перероблених київських сцен – показує, що, попри назагал витриману фабульну співмірність, романна стилістика творів від самого початку була різна. Як автор висловився в «епілозі» до російського твору, це були мовби два самостійні твори. Російський текст творився в руслі усталеної літературної традиції – його художність і прагматика передбачала наявність сформованого читацького кола з виробленими естетичними смаками, й одним із фундаментальних завдань автора було популяризувати (концептуально) українську історію у белетристичній формі в російськомовному середовищі. Український твір натомість був звернений до «свого» читача і покликаний творити естетику нової літератури. Патріотична тональність тексту передавалася численними авторськими рефлексіями, розрахованими на сприйняття цієї аудиторії, прищеплення їй шанобливого ставлення до рідної минувшини, у ширшому сенсі – мала плекати модерну ідентичність.

5.4. «“Розкажемо ж тепер, що діялося в домі у Гвинтовки...”»
Текстуальні зміни в романі більшою мірою стосуються першої половини твору і набагато меншою – другої. Втім, у другій половині, крім останнього розділу (див. пункт 5.1), є ще один фрагмент, кардинально змінений в обох версіях порівняно з друкованим текстом, – це картина з описом «жіночої половини» дому полкового осавула Гвинтовки з його дружиною-княгинєю та донькою Меланією (це ім'я також має Череваниха).

Образи княгині та її доньки авторіві були потрібні, зокрема, щоб відтінити й посилити негативні риси Гвинтовки, а водночас ці образи було виписано відповідно до загальної настанови Куліша раціоналізувати (у сенсі побудови чітких причинно-наслідкових зв'язків) фабульну дію, а тому й докладніше розповісти про родину осавула. Спершу письменник прагнув зіграти на контрастах у трикутнику: княгиня – Гвинтовка – донька; у фінальному тексті він спростив протиставлення до опозиції: княгиня – Гвинтовка. Первісно – і цей текст зберігався до середини 1850-х рр. – автор не тільки зіставляв чоловіка і дружину, а й протиставляв світ чоловічих характерів, а саме – незгоду в цьому світі, світові характерів жіночих. На одному полюсі – Гвинтовчине прагнення до багатства і влади, зрада і дворушництво осавула, який репрезентує «запанілу» частину козацької верхівки; на іншому – Шрам та його оточення. Непорозуміння на жіночій половині має іншу природу – особистісну, хоча за нею теж стоїть драма суспільна, закорінена в національній. Глибоко нещасній княгині, якій навіть рідна донька є чужою (княгиня і любить, і ненавидить її водночас), протистоїть жива, повнокровна, сповнена амбітних планів на майбутнє Череваниха. Автор вибудовує симетрію: княгиня зі своєю донькою – і Череваниха зі своєю, з якою в тої повна довіра і взаєморозуміння. Родинна драма Гвинтовки (в опозиціях «чоловік – жінка», «мати – донька» і навіть «брат – сестра») відображає суспільну і національну драму, створює додаткову романну напругу, прогностичну щодо майбутнього розвитку подій у переддень «чорної» ради. Однак автор закреслив (в обох різномовних версіях) текст, присвячений детальнішому змалюванню образу княгині, вочевидь, керуючись міркуванням (висловленим листі до К. Аксакова) щодо ситуації іншого, але співмірного контексту, мовляв ця родинна історія гальмувала розвиток дії.

У шостому розділі – «ПИТАННЯ ТЕКСТУ» – йдеться про текстуальні модифікації наскрізного характеру, аналіз яких відкриває нові можливості для інтерпретаційного прочитання твору та свідчить про авторову ретельність в його опрацюванні. У дисертації виокремлено й проаналізовано три проблемні питання: Кулішеві пошуки оптимальної назви твору, структури та епіграфів.

6.1. «У пошуку назви». Першим у ряді з досліджуваних і найочевидніших проблем є назва твору. На перший погляд такої проблеми не існує, адже в усіх публікаціях від 1840-х рр. твір називався однаково: «Чорна рада» (у першій згадці, датованій 1843 р., фігурує ще тільки робоча назва майбутнього роману – «Сотник Шрамко и его сыновья»). Глибший розгляд показує, однак, тривале вагання автора, яке відобразилося в пошуку другої назви, а в підсумку – підзаголовка. У жодному з рукописів повна назва твору не повторюється – вона також відрізняється від тої, яка є в публікаціях 1857 р. Основна назва означувала центральну подію, якій підпорядковано сюжет. Тимчасом друга назва – через кому з подальшим «або» – варіювалася. Для українського роману: «Історія нещасливого 1663 року. Із старосвітських рукописов, із древніх козацьких архивов повиймав, зложив і написанію предав П. Куліш» (автор творить асоціативний зв'язок із козацькими літописами) – 1846 рік; «Нещаслива старосвіщина» – 1848–1849 рр.; без другої назви – середина 1850-х рр.; і врешті – з відомим підзаголовком, що виник у 1856–1857 рр.

Для російського твору назва мислилася інакше – до останнього вона мала відрізнитися від української, хоча в підсумку здубльована з неї. Якою була повна назва російського твору на зламі 1845–1846 рр., коли письменник повністю закінчив його, не відомо. Перша повна назва, датована періодом заслання, – «Черная рада, или Малороссия в 1663 году». Нею письменник апелює до власного досвіду – створення роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», який, своєю чергою, наслідує традиції вальтерскотизму («Веверлі, або Шістдесят років тому»), зокрема через роман М. Загоскіна («Юрий Милославский, или Русские в 1612 году»). У середині 1850-х рр. Куліш відмовляється від другої назви взагалі, проте на етапі викінчення твору вписує в *рукопис Е* підзаголовок «Хроника 1663 года», йдучи за українським текстом. Повна тотожність у назві – чого не було до середини 1850-х рр. – дала авторові додаткові підстави твердити про перекладну залежність одного тексту від другого, що полегшувало їх цензурний розгляд.

6.2. «Структура роману». Непростим завданням для автора виявився пошук оптимальної структури роману. На всіх етапах опрацювання твору структура перебувала в тісному зв'язку із його змістом, і текстуальні кореляції безпосередньо на ній відображалися. Редагуючи український та російський тексти, автор повсякчас їх узгоджував на рівні фабульно-змістової дії та, відповідно, створював для них однотипну структуру.

Первісно роман поділявся не тільки на розділи, а й на частини (томи), і їх так само, як і в романі «Михайло Чарнышенко», було три. До середини 1850-х рр. поділ на частини зазнав кількарязового редагування. Тричастинний поділ за місцем романної дії (Хмарище – Київ – Ніжин), ще до заслання було змінено – межі всіх трьох частин зміщено. На засланні автор повністю перекомпонував структуру, розбивши роман на дві частини, водорозділом яких стало викрадення Лесі запорожцями з наступним двобоєм Петра Шраменка з Кирилом Туром. Цим автор «відсікав» події, що завершилися в Києві, від наступних, апотеозом яких стала ніжинська «чорна рада», а в плані розвитку любовної лінії – акцентував на її зміні: самопожертва Петра нарешті викликала в Лесі взаємне почуття кохання. Обидві частини становили опозицію одна до одної: у першій була інтрига особистих стосунків Лесі та Петра, у другій переважали суспільні події, які завершилися «чорною радою». Проте в середині 1850-х рр. письменник узагалі відмовляється від структурування тексту на частини, можливо, щоб зменшити смислове навантаження, яке несло це протиставлення.

Поділ на розділи зазнав ретельнішого опрацювання, найвища інтенсивність якого припадає на 1840-ві рр. Перші п'ять розділів російської версії, коли роман тільки створювався, автор дуже скоротив невдовзі після їх публікації, змінивши і структуру. У цьому плані вони не є репрезентативні. Попри те, що існує публікація 1845–1846 рр. перших двох частин роману (за первісним поділом), про його початкову структуру можна судити не з російського тексту, а з українського, і на підставі аналізу *рукописів А і Б*, де цей матеріал найповніший для оцінювання масштабу внесених змін.

На час закінчення українського роману (кінець літа 1846 р.) весь текст поділявся на 26 «глав». Порівнявши цю структуру з остаточною, видно, що в останню повністю перейшли розділи 4, 8–13 і 15–18, а також початок розділів 2, 5 і 14. Опосередковано це свідчить, що друга половина твору зазнала набагато менших змін, аніж перша, що підтверджується текстуальним аналізом. Передаючи роман О. Бодянському для публікації, автор, однак, іще більше подробиць текст, довівши кількість розділів до 34, а вже на засланні після низки скорочень зменшив до 20. І лише в середині 1850-х рр., ліквідувавши сцену в пекарні і скоротивши текст, де докладно змальовано образ княгині, автор ущільнив структуру, довівши кількість розділів до остаточної 18.

Структурне форматування не тільки зумовлювалося текстуальними змінами – автор шляхом знакування меж та обрамленням текстуальних полотен у «глави» розставляв змістові наголоси. Наприклад, закінчення однієї з частин у редакції 1846 р. він зробив після сцени проводів запорожцями прощальника, на завершення якої іде виписаний на високих регістрах панегірик Запорожжю як «серцю українському», – і в такий спосіб, вочевидь, прагнув закцентувати увагу читача на національній проблематиці твору. Або можна спостерегти кількаразову правку розділів київських сцен, аж поки не було знайдено вдалого прийому знакувати початок кожного розділу авторськими роздумами-медитаціями про колишню велич Києва, які в такий спосіб звучали по-особливому багатозначно: «Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш дідусю, Кийове...» – «Може нема на Україні, щоб ізжив вік, да не був у Києві...» – «Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, намальовав той монастир Печерський?».

6.3. «Проблема епіграфа». Один з авторських «ключів» до розуміння проблематики «Чорної ради» – епіграфи до розділів, які супроводжують текст російської версії роману. У текстуальній історії роману епіграфи повсякчас змінювалися – процес був плинний, але в одному стабільний: немає жодних свідчень, що епіграфи супроводжували український текст, – вони були тільки в російському. Ця засаднича відмінність мала концептуальний характер: епіграфами автор вводив російський текст у силове поле українськості, натомість український твір мислився як самодостатній. Водночас епіграфи в російському романі правили за авторський коментар, і під цим оглядом вони потрібні для аналізу не тільки російського, а й українського тексту. Через епіграфи письменник пропонував подивитися на текст під певним ракурсом, наголошував або відтіняв якусь ідею, тему, проблему. Епіграфи кореспондували з текстом, і не тільки з російським, а й з українським, відлунюючись у ньому прямими цитаціями, алюзіями, грою смислів.

За функціональною властивістю епіграфи слід типологізувати. (1.1) Вони прив'язані до тексту того розділу, якого стосувалися, і давали читачеві уявлення про майбутній розвиток дії, виконуючи прогностичну функцію. Іноді епіграф настільки близько апелював до тексту, що складалося враження, ніби епіграф пробудив авторську уяву, надавши поштовх для розвитку теми, і текст є його прямим продовженням. (1.2) Епіграфи могли стосуватися не тільки одного розділу, а й кількох наступних, виокремлюючи їх в осібну структурну

одиночку-цикл, посилюючи й нюансуючи звучання домінантної теми цього циклу. (2) У другій половині твору епіграфи, навпаки, здебільшого «універсальні» щодо тексту. Це передовсім стосується рядків із поезії Шевченка, якими автор прагнув узяти високі реєстри національної проблематики, висловивши Шевченковими устами апокаліптичні візії, з якими, вочевидь, солідаризувався («Настане суд, заговорять / І Дніпро, і гори, / І потече сторіками / Кров у синє море» і т. д.), або своє – через Шевченків погляд – ставлення до подій («Я ридаю, як згадаю / Діла незабуті / Наших предків» і т. д.). Хоча ці епіграфи «відкривали» «свої» розділи, але стосувалися всього тексту, і насамперед – його другої половини.

Ідея національної згоди і, як наслідок її відсутності, політична поразка табору Сомка–Шрама, якому належать симпатії автора, – одна з домінантних, і її наголошено низкою епіграфів, передовсім: «Тим і сталась по всьому світу страшенная козацькая сила, / Що у вас, панове молодці, була воля й дума єдина» («заповітні» слова Б. Хмельницького з апокрифічної думи про його смерть), і як антитеза цьому – епіграф із поезії І. Мазепи: «Всі покою щиро прагнуть / Да не в один гуж всі тягнуть – / Той направо, той наліво, / А все браття – то-то диво! / Ей, братища, пора знати, / Що не всім нам панувати! ... Зжалься, Боже України, / Що не вкупі має сини!» Перший епіграф наявний уже в ранній редакції, де «відкриває» розділ 1. Другий епіграф, вочевидь, теж був у первісному тексті (у скороченому вигляді він міститься у засланському *рукопису Д*). Рядками з «думи» про смерть Хмельницького та почасти з поезії Мазепи автор наситив текст обох версій роману у формі численних ремінісценцій, які іноді постають у парадоксальному контексті, створюючи відчуття іронії та гротеску (напр., «братища», запозичене зі звернення Мазепи до сучасників у контексті заклику схаменутися і почати дбати про власну державу, у романі вжито в протилежному контексті – на позначення розбою, який учинила сірома після «чорної» ради). Епіграф із «думи» про смерть Хмельницького автор переносить до розділу 13, що передує зображенню «чорної» ради. Автор ніби створює два плани, які зіштовхує: у цитованих рядках звучить невиразна тривога про майбутній драматичний перебіг подій, а водночас виникає надія на успішний розв'язок. Епіграф відлунюється цитаціями в розділі обох різномовних текстів, коли Шрам прагне втихомирити козацтво, але за ним іде писар Вухаєвич і зводить внівець його працю.

Низка епіграфів, крім функції діалогу з текстом, мали вужче, інтимне звучання і натяками та півнатяками були звернені до конкретних осіб із вузького кола Кулішевих друзів, яких ті епіграфи стосувалися (М. Костомаров, майбутня дружина О. Білозерська, та ін.).

До тексту «Чорної ради» Куліш запозичував епіграфи з фольклорних, історичних та літературних джерел. У засланському *рукопису Д* єдиний раз вжито епіграфи, джерелом яких є драма Шекспіра (у російському перекладі М. Кетчера) та російські поезії О. Пушкіна й І. Дмитрієва. Від цього цитатного матеріалу автор надалі рішуче відмовився, вибудувавши стратегію «українізування» епіграфів, яку послідовно втілює в остаточному тексті.

У **ВИСНОВКАХ** підсумовано результати дослідження, які винесено на захист.

Творча історія «Чорної ради» віддзеркалює історію розвитку української літератури в Російській імперії, є типовою і водночас унікальною. Затяжна (близько 15 років) праця над текстами обох різномовних версій роману була спричинена репресіями, які зазнав автор унаслідок арешту, заслання і заборони друкуватися на загальних цензурних підставах. «Антракт» у 10 років, що виник між реальною можливістю опублікувати український роман (1847) і виходом його у світ (1857), загалом негативно позначився на творчості автора і на літературному процесі загалом. З іншого боку, внаслідок тривалого опрацювання текстів, ретельного шліфування стилістики й мови, сюжетних компонентів, образних характеристик, проблематики істотно зросла художня виразність твору. Перший український історичний роман став класичний, увійшовши в літературний канон, і став вершинним твором у літературній спадщині письменника.

Українська і російська версії «Чорної ради» поставали у творчому «симбіозі» одна з одною і водночас – у взаємній опозиції. Їх можна трактувати і як переклади одного, і водночас як самодостатні твори, як це кваліфікував сам автор. Вони є результатом єдиного творчого задуму, реалізованого різномовними засобами й адресованого різним читацьким аудиторіям. Робота над текстами обох версій тривала поетапно, редакції тексту повсякчас синхронізувалися й взаємно узгоджувалися. Етапи (їх було чотири) створення редакцій фіксувалися відповідними рукописами, які внаслідок численних правок перетворювалися з білових на чорнові. В результаті автор створив шість рукописів української версії і чотири – російської (нині відомі чотири української і два російської – повні тексти або окремі частини). Праця над романом корелювалася з іншими творчими планами письменника, які він здійснював в означений період: написання історичного роману «Алексей Однорог», утопічного роману «Искатели Счастья», автобіографічної трилогії «Воспоминания детства», фольклористична праця («Украинские народные предания», «Записки о Южной Руси», укладання пісенних збірників), студії над життєписом М. Гоголя («Опыт биографии...», «Записки о жизни...»).

Плинний процес опрацювання текстів перейшов у завершальну стадію щойно Куліш отримав право загальної цензури. Вихід у світ обох версій «Чорної ради» в один рік став можливий завдяки сприятливій цензурній ситуації, що виникла в перші роки царювання Олександра II, та енергійним заходам автора, які письменник ужив, щоб отримати цензурні дозволи. Задля позитивного рішення Куліш скористався особистими взаєминами із впливовими урядниками, які йому протегували, та проявив винахідливість, коли для отримання цензурного дозволу на видання українського твору дав на розгляд російський твір, трактуючи його як переклад. Ці чинники, а також той факт, що обидві версії цензурували ліберальні цензори (І. Лажечников, М. Крузе), спричинилися до того, що тексти вийшли у світ з порівняно незначними втручаннями. Ще один чинник, який істотно полегшив отримання дозволу для публікації «Чорної ради», – це самоцензура автора, який

попередньо усунув найбільш дражливі місця, що могли викликати небажану реакцію цензури.

Вивчення творчої історії «Чорної ради» доводить, що найбільш плідний є комплексний і системний аналіз цього твору в розрізі двох різномовних версій і з урахуванням усіх рукописних і друкованих редакцій. Внаслідок поглибленого аналізу наявних джерел тексту української та російської версій роману, виокремлено чотири основні масиви радикальних змін у ньому: (а) *початок і кінець твору* – цілісність, що обрамлює текст і певною мірою визначає його проблематику; (б) *сцена в пекарні*, де акцентовано образи Лесі Череванівни, її матері Меланії та Петра Шраменка; (в) *київські сцени* на Подолі та у Святий Софії, які певною мірою демонструють різні функції українського та російського текстів – наголошення національної проблематики першого та історично-джерелознавчих наративів другого; (г) *історія княгині та її* (і М. Гвинтовки) *доньки* як засіб посилення контрастів у біполярній площині морально-етичних і суспільно-національних категорій «добра» і «зла».

Дослідження окремих частин твору в парадигмі їхніх змін засвідчує аналіз на мікрорівні. Інтерпретаційні можливості прочитання цілісного твору, «розгорнутого» в часі, розкриваються аналізом на макрорівні. Розгляд інтегральних проблемних комплексів potwierджує тезу про тісну взаємопов'язаність текстів – і різномовних (українського та російського), і різних редакцій. У цьому плані актуалізовано три питання: (а) про авторський пошук оптимальної назви твору, що в усіх редакціях відрізнялася, а в підсумку означила повну перекладну залежність одного твору від іншого (не в останню чергу таке рішення автора зумовлювалося цензурними потребами); (б) про структуру роману, що перебувала в тісному зв'язку зі змістом і корелювалася авторським баченням художньої виразності тексту; (в) динаміка змін епіграфів у російській версії виявила їх евристично-коментаторський потенціал, який екстрапольовано на тексти обох версій «Чорної ради». Обидві версії, вживши образної мови, кореспондують одна з одною, і для пояснення та розуміння однієї доцільно використовувати матеріал, який надає друга.

ПУБЛІКАЦІ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Окремі видання

1. Федорук О. *Роман Куліша «Чорна рада»: Історія тексту*. Київ: Критика, 2019. VI, 590 с., 16 с. іл. вкл., док., дод., показ.

Рец.: Бернадська Н. Роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада»: нова сторінка у його дослідженні // Дивослово. 2020. № 1. С. 62–64.

Подрига В. Таємниці рукописів і першодруків роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» // Слово і Час. 2020. № 3. 119–121.

Россовецький С. Філолог між рукописом і друкованим текстом (кілька зауваг на берегах фундаментальної праці О. Федорука) // Пантелеймон Куліш: рефлексія з відстані 200 років / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. С. 169–179.

Маслійчук В. [Рец.] // <http://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/2689-oles-fedoruk-roman-kulisha-chorna-rada-istoriya-tekstu-kijiv-kritika-2019-vi-590-c-16-c-il>

2. Федорук О. *Куліш та його оточення*. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – 74 с., іл.
3. Федорук О. *Перше видання Шевченкових «Гайдамаків»: Історія книги*. Київ: Критика, 2013. 152 с.
4. Федорук О. *Із студій над романом Куліша «Чорна рада»*. Київ: Критика, 2021. – 112 с.

Статті

5. Федорук О. Зауваги до автографів Шевченка. *Слово і Час*. 2007. № 3. С. 28–29.
6. Федорук О. До шевченківської бібліографії 1861 року. *Слово і Час*. 2008. № 5. С. 52–56.
7. Федорук О. З приводу однієї дискусійної атрибуції. *Слово і Час*. 2009. № 3. С. 109–110.
8. Федорук О. До цензурної історії публікації Куліша “Один день из жизни запорожца Кирила Тура. (Отрывок из романа “Черная рада”). *Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge, MA, 2011–2014. Vol. 32–33. Part one. P. 215–222.
9. Федорук О. До історії тексту статті П. Куліша «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде”». *Слово і Час*. 2015. № 2. С. 71–84.
10. Федорук О. Роман Куліша «Чорна рада: Хроніка 1663 року»: У пошуку назви. *Spheres of Culture*. Lublin, 2015. Vol. XI. P. 69–74.
11. Федорук О. Редакції роману П. Куліша «Чорна рада». Перший і останній розділи. *Wissenschaftliches Sammelwerk der Ukrainischen Freien Universität*. Мюнхен, 2016. Т. 21. С. 145–166.
12. Федорук О. Образ польської княгині у ранніх редакціях роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада». *Pomiędzy: Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. 2017. Vol. 3. S. 157–173.
13. Федорук О. Проблема автоцензури в романі Куліша «Чорна рада». *Записки Наукового товариства ім. Шевченка в Америці. Нова серія*. Нью-Йорк, 2017. Т. I. С. 131–146.
14. Федорук О. Улюблені пісні Шевченка в записах Куліша. Нові матеріали. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка в Америці. Нова серія*. Нью-Йорк, 2017. Т. I. С. 177–198.
15. Федорук О. Епізод із цензурного розгляду роману Куліша «Чорна рада». *Новини з Академії*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 2018. Ч. 42. С. 32–35.
16. Федорук О. Тарас Шевченко в Кулішевому проєкті ілюстрування «Чорної ради». *Бюлетень Наукового товариства ім. Шевченка в Америці*. Нью-Йорк, 2019. Ч. 47 (63). С. 8–10.
17. Федорук О. Кулішезнавство сьогодні: Стан, проблеми і перспектива. *Бюлетень Наукового товариства ім. Шевченка в Америці*. Нью-Йорк, 2019. Ч. 48 (64). С. 6–9.

18. Федорук О. Недрукована рецензія Пантелеймона Куліша 1843 року. *Cossacks in Jamaica, Ukraine at the Antipodes. Essays in Honor of Marco Pavlyshyn*. Boston: Academic Studies Press, 2020. P. 110–127.

19. Федорук О. Роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада». Творча історія сцени на пасіці. *Слово і Час*. 2020. № 4. С. 51–63.

20. Федорук О. Коментар до сцени у світлиці Кулішевого роману «Чорна рада». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 2 (44). С. 432–438.

21. Федорук О. Джерела антропонімів у романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада». *Слово і Час*. 2020. № 5. С. 53–60.

22. Федорук О. Образ запорожця Кирила Тура і житійна література (із коментаря до роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада»). *Сіверянський літопис*. 2020. № 6 (156). С. 89–97.

23. Федорук О. Полемічна примітка в первісному тексті роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада». (Проблема адресата). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 86. С. 15–19.

24. Федорук О. Образ запорожця Кирила Тура у викресленому фрагменті роману П. Куліша «Чорна рада». *Синopsis: Текст, контекст, медіа*. 2020. Вип. 26 (4). С. 118–123.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ ДОДАТКОВО ВІДОБРАЖАЮТЬ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ

Окремі видання

1. Барвінський О. *Спомини з мого життя*. Упоряд. А. Шацька, О. Федорук. Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004. Частина 1 і 2. 526 с.

2. Куліш П. *Повне зібрання творів. Листи*. Київ: Критика, 2005. Т. I: 1841–1850. Упоряд., комент. О. Федорук. Київ: Критика, 2005. 648 с.

3. Куліш П. *Повне зібрання творів. Листи*. Київ: Критика, 2009. Т. II: 1850–1856. Упоряд., комент. О. Федорук. 672 с.

4. Куліш П. *Повне зібрання творів. Серія: Переклади та переспіви*. Київ: Критика. 2020. Т. I: *Шекспірові твори: Отелло. Троїл та Крессіда. Комедія помилок*. Упоряд., підгот. текстів О. Боронь, О. Федорук. 448 с.

Статті

5. Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша. *Україна модерна*. 2003. Ч. 8. С. 73–106.

6. Федорук О. Бібліографія творів Куліша (1989–2002). *Молода нація: Альманах*. Київ, 2004. № 1 (30). С. 239–257.

7. Федорук О. Куліш – редактор «Правди». *Молода нація: Альманах*. Київ, 2004. № 1 (30). С. 14–43.

8. Федорук О. Пантелеймон Куліш: бібліографія літератури (1989–2002). *Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури*. Київ, 2004. Т. I. С. 453–573.

9. Федорук О. *Бібліографія творів Куліша (1989–2002)* // Молода нація: Альманах. 2004. № 1 (30). С. 239–257.
10. Федорук О. Повне зібрання творів Куліша: проблеми підготовки, перспективи. *Дивосвіт Кулішевого слова*. Шостка, 2007. С. 9–17.
11. Федорук О. Сигнальний примірник «Повести об українском народе» Куліша. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 838–839.
12. Федорук О. Куліш і Забіла: До історії особистих взаємин та літературних взаємооцінок. *Хроніка 2000*. Київ, 2009. Вип. 78: *Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин*. С. 411–430.
13. Федорук О. Міхал Грабовський у малюнках Куліша. *Вісник НТШ*. 2009. № 42. С. 30–32.
14. Федорук О. До родоводу Куліша. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 129–139. (Співавтор: І. Ситий).
15. Федорук О. Пантелеймон Куліш і Яків Кухаренко. *Четвертые кухаренковские чтения*. Краснодар, 2010. С. 20–28.
16. Федорук О. Ранні редакції «Чорної ради» П. Куліша в контексті ідеології Кирило-Мефодіївського братства. *Кирило-Мефодіївське товариство*. Київ: Національний музей Тараса Шевченка, 2015. С. 72–79.
17. Федорук О. Кулішезнавство. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень, 2016. Т. 16. С. 81–86.
18. Федорук О. Нездійснена передмова Куліша до роману «Чорна рада». *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*. Київ, 2016. Т. X. С. 263–266.
19. Федорук О. Структура роману Куліша «Чорна рада»: Історія тексту. *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*. Київ, 2016. Т. X. С. 168–200.
20. Федорук О. Які видання «Чорної ради» ми маємо? (Проблема відтворення тексту). *Слово і Час*. 2016. № 5. С. 77–88.
21. Федорук О. До історії першого видання «Чорної ради» Куліша (нездійснений проект ілюстрування роману). *Образотворче мистецтво*. 2017. № 3. С. 110–111.
22. Федорук О. Редакції роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада»: Сцена в пекарні. *Слово і Час*. 2017. № 1. С. 55–69.
23. Федорук О. Редакції роману Куліша «Чорна рада» (у Києві – на Подолі і в Софії). *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*. Київ, 2017. Т. XI/XII. С. 33–52.
24. Федорук О. Пантелеймон Куліш у подарунковому виданні. *Образотворче мистецтво*. 2018. № 1. С. 150–151.
25. Федорук О. Проблема епіграфа в романі Куліша «Чорна рада». *Слово і Час*. 2018. № 9. С. 56–64; № 10. С. 13–24; № 11. С. 67–75.
26. Федорук О. Україніка в слов'янофільському архіві. *Критика*. 2018. Ч. 9/10. С. 22–26.

27. Федорук О. Джерела тексту роману П. Куліша «Чорна рада». *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*. 2019. Т. XII/XIII. С. 30–66.

28. Федорук О. Центр дослідження життя й творчості Пантелеймона Куліша: Виклики часу та напрями роботи. *Слов'янський світ*. Київ, 2018. Вип. 17. С. 223–230.

29. Федорук О. 13 фактів про роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада», про які ви не знали. *Радіо Свобода*. 2019. 5 серпня [Режим. доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30091692.html>]

30. Федорук О. Пантелеймон Куліш – 200 років: Неювілейні думки з приводу ювілею. *Радіо Свобода*. 2019. 7 серпня [Режим. доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/30096373.html>]

31. Федорук О. Цензурна історія «Чорної ради» П. Куліша. Вступ до проблеми. *Слово і Час*. 2019. № 8. С. 30–45.

32. Федорук О. Заборонений Пантелеймон Куліш. Українська література становила загрозу Російській імперії. *Радіо Свобода*. 2020. 7 серпня [Режим. доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/panteleymon-kulish-tsenzura-ukrayinska-mova-rosiyska-imperiya/30769101.html>]

АНОТАЦІЯ

Федорук О. О. Роман Куліша «Чорна рада»: Історія тексту. – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ, 2021.

У дисертації вперше системно і комплексно досліджено історію створення роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (1857), його української та російської версій. На підставі аналізу рукописних і друкованих джерел роману, епістолярних, мемуарних, щоденникових свідчень, цензурних документів детально відтворено перебіг Кулішевої праці над романом та визначено основні її етапи. В архівах виявлено і введено в науковий вжиток нові рукописи «Чорної ради» (зокрема повний текст російського роману, з якого було зроблено друкарський набір для першодруку в «Русской беседе» 1857 р.), а також велику кількість раніше невідомих матеріалів (епістолярію, цензурних документів тощо), пов'язаних з творчою та видавничою історією роману. Докладно вивчено усі тексти «Чорної ради» під оглядом їх еволюції. Виокремлено й проаналізовано декілька основних масивів розбіжностей, які найбільше характеризують зміни в текстах обох версій від початку їх створення і до першої повної публікації. Системно вивчено усі джерела текстів української та російської версій «Чорної ради», встановлено генетичний зв'язок між ними та визначено хронологію їх створення.

Уперше розглянено цензурні аспекти видання «Чорної ради», проаналізовано цензурні рукописи і документи на предмет втручання цензури в

текст обох версій роману, схарактеризовано міру цього втручання. Описано і проаналізовано зміни в романі, які відбулися під впливом цензури. Детально розглянено проблему самоцензури письменника, до якої він вдавався, пишучи «Чорну раду», та наведено репрезентативні приклади. Досліджено еволюцію структури роману. Розкрито інтерпретаційний та евристично-коментаторський потенціал епіграфів, наявних у російській версії роману, осмислено функціональність епіграфів, «розгорнутих» у часі.

Ключові слова: українська та російська версії «Чорної ради», творча історія, рукописні і друковані джерела тексту, цензура, самоцензура, редакції тексту, структура твору.

АННОТАЦІЯ

Федорук А. А. Роман Кулиша «Черная рада»: История текста. – Монография.

Диссертация на соискание научной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Институт литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины, Киев, 2021.

В диссертации впервые системно и комплексно исследована история создания романа Пантелеймона Кулиша «Черная рада» (1857), его украинской и русской версий. На основании анализа рукописных и печатных источников романа, эпистолярия, мемуаров, дневников, цензурных документов подробно проанализирована работа Кулиша над романом, определены основные ее этапы. В архивах обнаружены и введены в научный обиход новые рукописи «Черной рады» (в частности полный текст русского романа, из которого сделан печатный набор для публикации в «Русской беседе», 1857 г.), а также большое количество ранее неизвестных материалов (эпистолярий, цензурные документы), связанных с творческой и издательской историей романа. Подробно изучены все тексты «Черной рады» на предмет их эволюции. Установлены и проанализированы основные массивы разночтений обеих версий от начала их создания и до первой полной публикации. Системно изучены все источники текстов украинской и русской версий «Черной рады», установлена генетическая связь между ними, определена хронология их создания.

Впервые рассмотрены цензурные аспекты издания «Черной рады», проанализированы цензурные рукописи и документы, изучен вопрос и определена мера вмешательства цензуры в тексты обеих версий романа. Описаны и проанализированы изменения в романе под влиянием цензуры. Подробно рассмотрена проблема автоцензуры писателя, к которой он прибегнул во время создания «Черной рады»; приведены ее примеры. Исследована эволюция структуры романа. Раскрыт интерпретационный и эвристически-коментаторский потенциал эпиграфов, имеющих в русской версии романа, и освещена история их изменений; рассмотрена функциональность эпиграфов, «развернутых» во времени.

Ключевые слова: украинская и русская версии «Черной рады», творческая история, рукописные и печатные источники текста, цензура, автоцензура, редакции текста, структура произведения.

SUMMARY

Fedoruk O. O. Kulish's *Chorna Rada*: A Textual History. – Monograph.

Thesis for the degree of Doctor of Sciences. Specialties: 10.01.01 – Ukrainian Literature. – Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation systematically and comprehensively investigates the history of the creation of Panteleimon Kulish's novel *Chorna Rada* [*The Black Council*] in its Ukrainian-language and Russian-language versions (both published in 1857). Based on an analysis of the different sources (manuscripts of the novel, correspondence, memoirs, diaries, censorship documents), Kulish's work on the novel is analyzed in detail. The main periods of this work are: 1) 1843–1846, when Kulish was preparing to write the Russian-language version and when he created a Ukrainian «translation» of it; 2) 1847–1849, when both version were edited without any hope of having it published; 3) winter of 1854 to spring of 1855, when the author further revised both texts also without intending to publish them; 4) autumn of 1855 to September of 1857, when both versions were finally revised, then examined by the censor and issued.

Chorna Rada was written in the middle of the 1840s and published in 1857. Kulish created two versions of the novel – one in Ukrainian and one in Russian. These versions he wrote almost simultaneously and they were likewise published almost simultaneously. The Russian-language version was published in the Slavophile literary periodical *Ruskaia Beseda* and shortly afterwards the novel was published in Moscow as a separate book. The Ukrainian-language version was published in St. Petersburg as a book only. Three years later Kulish republished the Russian-language version in the first volume of the 4-volume collection of his Works (St.-Petersburg, 1860). Kulish never republished the Ukrainian-language version.

In the dissertation, for the first time, multiple archival sources are used, such as the manuscript of the Russian version of *Chorna Rada*, which was printed in the journal *Ruskaia Beseda*, the censorship imprint of the story *Odin Den iz Zhizni Zaporozhca Kirila Tura* [*One Day in the Life of the Zaporozhian Kyrilo Tur*], *Moskvitianin* in 1846, as well as the censorship documents and various letters related to the history of the creation and publication of the novel. All manuscripts and authorized prints of the *Chorna Rada* have been examined in detail in order to recreate the evolution of the texts of both versions.

Four clusters of revisions in the different texts of the novel have been identified and analyzed. They related to the beginning and the end of the novel, to the bakery scene, to the scene of Kyiv (the descriptions of Podil and Saint Sophia Cathedral) and to the character of the Polish Princess.

All textual sources of the Ukrainian and Russian versions of *Chorna Rada* have been systematically studied, the connection between each of the manuscripts has been established and the chronology of their creation has been determined. It is found, that during the creation and editing of his novel, Kulish wrote ten manuscripts (six in Ukrainian and four in Russian). Only six manuscripts have survived to this day – four in Ukrainian and two in Russian (only one of each group contains the full text).

For the first time, the censorship aspects of the publication of *Chorna Rada* are addressed and the censorship interference in the text of both versions of the novel is analyzed. P. Kulish used the Russian-language version of the novel for censorship's consideration of Ukrainian-language version. All textual changes made under the influence of the censor (I. Lazhechnikov) are described. The study also examines the problem of self-censorship of Kulish as a writer of *Chorna Rada*. The creation of the article *Ob otnoshenii malorossiiskoi slovesnosti k obshcherusskoi* [*On the Relationship of Little Russian Literature to All-Russian Literature*] is directly linked to the textual history of *Chorna Rada*. At first, this article Kulish conceived and wrote as a preface to the Ukrainian-language version of the novel. But the complicated process in obtaining the censorship permission caused the author to publish this article as an epilogue of the Russian-language version.

In the dissertation, the evolution of the structure of the novel and the connection between structural and textual changes is examined. Mutual dependence in the changes of structure of the Ukrainian and Russian texts of the novel is detected.

The interpretive and heuristic potential of the epigraphs containing the Russian version of the novel is revealed and the evolution of their editing is shown. With epigraphs, the author enters the Russian text in the force field of the Ukrainian identity. At the same time the epigraphs act as a commentary – the writer suggests to watch the text under some angle of view, emphasizing some ideas, topics, problems. They correspond not only with the Russian text but also with the Ukrainian text and echo by quotations and allusions. Linked to the text of the sections, the epigraphs give the reader an idea of the future development of the action or, conversely, are universal in its relation to the content.

Keywords: Ukrainian and Russian versions of *Chorna Rada* [*The Black Council*], creative history, textual history, textual structure, manuscript, autograph, textual version, censorship, self-censorship.